

ILYÉS ZOLTÁN*

A nemzetiesítés néprajza/antropológiája. Kutatástörténeti vázlat

Bevezetés

A nemzetépítés, nemzetiesítés, nemzeterősítő politika egyik meghatározó elemzési kerete és beszédmódja a közép- és kelet-európai társadalmi folyamatok interpretálásának. A kérdéskört tekintélyes történettudományi, politikatudományi, jogtudományi és egyéb társadalomtudományi korpusz reflektálja.¹ Jelen áttekintésben a fogalom/jelenség térségünkre kihegyezett rövid exponálása után azt próbálom nyomon követni, hogy Magyarországon és a magyar nyelvterületen az elmúlt 25 évben a néprajztudomány, majd annak bázisán (és részben ellenében) intézményesen, szakmai hálózatokat tekintve is kiépülő kulturális antropológia miképpen, milyen vizsgálati mezőkben és módszerekkel reflektálta a nemzetiesítés térségbeli gyakorlatait. Egyfajta recepciótörténetet kívánok tehát nyújtani, jelezve, hogy a néprajznak először saját, a nemzetiesítésben

* Ilyés Zoltán, MTA TK Kisebbségkutató Intézet, Budapest, főmunkatárs, ilyes.zoltan@mta.tk.hu

¹ A teljesség igénye nélkül néhány fontosabb magyarul is megjelent munka: Hobsbawm, Eric J.: *A nacionalizmus kétszáz éve*. H. n., Maecenas, 1997. ; Anderson, Benedict: *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Budapest, L'Harmattan, 2006.; Gellner, Ernest: *A nemzetek és a nacionalizmus*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2009.; Hroch, Miroslav: *A nemzeti mozgalomtól a nemzet teljes kifejlődéséig: a nemzetépítés folyamata Európában*. In: Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek (szöveggyűjtemény)*. Budapest, Rejtjel Kiadó, 2004. 230-247.; Altermatt, Urs: *A szarajevói jelzőtűz. Etnonacionalizmus Európában*. Budapest, Osiris, 2000.; Smith, Anthony D.: *A nacionalizmus és a történészek*. In: Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek...* 2004, i. m. 21-42.

betöltött „beszállítói” státusára kellett ráébrednie, amiért fontosnak tartom a rendszerváltás körül az európai etnológia és kulturális antropológia reflexív teljesítményeinek a magyar szakmai közbeszédbe történt becsatornázási folyamatát. Az is célom, hogy olyan szaktudományos nicheket, szub- és interdiszciplináris mezőket mutassak be, ahol a kutatók sokszor öntudatlanul tükrözik a nemzetépítés problematikáját.

Az első világháborút követően szétbomló közép-európai *Vielvölkerstaat* helyén létrejövő új (és megnagyobbodott régi) nemzetállamok, eminensen a történeti Magyarország utódállamai, markáns nemzeti homogenizációs projektekbe fogtak. Azaz azt a célt igyekeztek megvalósítani, hogy a többségi nemzetek, amelyek etnokulturális értelemben – a közép- és kelet-európai hagyománynak megfelelően elsősorban kulturális nemzetként gondolták el magukat – teljesen birtokolják az államot territoriális, intézményi és szimbolikus értelemben egyaránt. Mindez az utódállamokban (beleértve Magyarországot is) a kisebbségi csoportok intézményrendszerének és identitásőrzésének gyengítését jelentette. A nemzetállamokban adminisztratív-bürokratikus és szimbolikus eszközökkel kikényszerített asszimiláció részleges, ellentmondásos „sikerekhez” vezetett, folyamatosan erősítve az újrendezés iránti revíziós igényeket. Fredrik Barth a fenti folyamatot az etnicitás termelődésének makroszintjeként elemzi, amit az állami politika, az erőszak monopóliumával is élő bürokráciák szintjének nevez, ahol a nacionalizmus eszméi „ráépülnek az etnicitásból fakadó identitások némelyikére.”² Számos történelmi összefoglalásból láthatjuk, hogy a nemzetépítő állam formális (jogrendszer), azon belül is kemény (intézményes, törvényi) és puha (ideológiai), valamint informális (végrehajtási) módszerekkel kívánja elérni a korábban regionális, felekezeti és egyéb csoportidentifikációkkal rendelkező lakosságcsoportok vagy kisebbségi etnikumok nemzetiesítését.³ Így lettek a „parasztokból franciák” Eugen Weber sokat hivatkozott monográfiája szerint, és hasonló folyamatok zajlottak a dualizmus

² Barth, Frederik: Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. In: *Regio*, 1996, 1. 14.

³ Vö. Kántor Zoltán: A nemzeti identitást formáló intézményrendszerek. In: Fedinec Csilla (szerk.): *Társadalmi önismeret és nemzeti önazonosság Közép-Európában*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2002. 185.

idején a Magyar Királyságban, természetesen módfelett különböző eredményeket, lojalitáspotenciálokat produkálva a különböző nemzetiségek és regionális csoportok körében.⁴ Több szerző a korábbi indifferens, prenemzeti állapotot és a csoportok megnyeréséért, nacionalizálásáért indított küzdelmeket mutatta be.⁵

Kántor Zoltán Brubaker nyomán arra is rámutat, hogy a nemzeti kisebbségek a fenti törekvést ellensúlyozandó önálló intézményépítésbe kezdenek és az autonómia különféle formáira törekednek.⁶ Ez a belső vagy kisebbségi nemzetépítés a maga homogenizációs mechanizmusaival, regionálisan vagy szituatívan többségi pozícióival nálunk a trianoni veszteségesolvasat és áldozatnarratívák okán sokszor reflektálatlan maradt.

Szajkaink szempontjából a barthi mikro- és mezoszint is nagy jelentőséggel bír. Előbbi a személyközi interakciók, az egyéni helykijelölések és önértékelések szintje, utóbbi a vállalkozók, kulturális brókerek, a helyi elit által irányított csoportreprodukción és -mobilizáción, a közösségteremtés szintje.⁷ Ezeken a szintereken vizsgálható, hogy a nemzetiesítő aktivitás hogyan csapódik le a mindennapokban, miként befolyásolja a kisebbségi mikrovilágok nyelvhasználatát, közösségi önreprezentációit, ünneplési kultúráját, felekezeti életét stb.

Az áttekintés során reményeim szerint feltárulnak azok a témák, kutatási területek, ahol a nemzetiesítő államok és a kisebbségei érdekében változatos eszközökkel fellépő anyaállamok, vagy a többségi és kisebbségi nemzeti elitek törekvései, pozíciói és azok a kisebb lokális csoportokra, közösségekre irányuló hatásai behatóbb, finomított eszköztárral és változatos forrásfeltárással, kvalitatív módszertanokkal történő vizsgálata kívánatos.

⁴ Weber, Eugen: *Peasants into Frenchmen. The Modernization of Rural France, 1870-1914*. Stanford, Stanford University Press, 1976.; Linz, Juan J.: Nemzetépítés és államépítés. In: Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek (szöveggyűjtemény)*. Budapest, Rejtjel Kiadó, 2004. 277-297.

⁵ Judson, Pieter M.: *Guardians of the Nation: Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria*. Cambridge, Harvard University Press, 2006.; King, Jeremy: *Budweisers into Czechs and Germans – A Local History of Bohemian Politics, 1848-1948*. Princeton, Princeton University Press, 2002.

⁶ Kántor Zoltán: *A nemzeti...* 2004, i. m., 185-186.

⁷ Barth, Fredrik: *Régi és új...* 1996, i. m. 13-14.

Elméleti, szemléleti transferek 1989 előtt...

Kérdésfeltevésünk – miszerint milyen szerepet játszottak a nemzetállami törekvések és a nemzetépítés folyamatai a kisebbségi közösségek életében és erre miként reflektált a magyar néprajz/antropológia – megválaszolásához érdemes először a rendszerváltás előtti/körüli éveket vizsgálni és a vonatkozó szakirodalmi termést szemlélni.

1989/1990 a magyarországi néprajztudományban alapvetően nem jelentett átütő változást abban a tekintetben, hogy a magyarországi kutatók a lehetőségek függvényében már korábban is megkülönböztetett figyelemmel fordultak az interetnikus helyzetek és a szomszédos országokban kisebbségben élő magyarok néprajzi vizsgálata felé (például a néprajzi atlasz adatgyűjtő munkálatai) és a szomszédos országokban az ismert ideológiai, kisebbségpolitikai keretfeltételek ellenére is fontos műhelyek, jeles tudósok vállalták fel a kérdéskör kutatását. Az interetnikus kapcsolatokat érintő érdeklődést magyarországi részről példázó kezdeményezések közül fontos kiemelni az 1975-től a Néprajzi Társaság keretében Békéscsabán megrendezett „Nemzetközi Nemzetiségi Néprajzi Konferenciákat”, vagy az északkelet-magyarországi interetnikus kapcsolatokat tárgyaló, 1984-es miskolci konferenciát.⁸ A rendszerváltáskor népszerű formában summázta ezt a sokirányú és természetéből fakadóan elaprózott figyelmet Balassa Iván, és helyezte el eszme- és intézménytörténeti kontextusban Kósa László a szak magyarországi tudománytörténetét összefoglaló munkájában.⁹

Ezekből az összefoglalásokból is felsejlett a vizsgálatok kényszerű és a térségbeli néprajz egészére jellemző elméleti hiányossága, szaktudományos reflektálatlansága. A probléma nálunk az 1990-es évek elején – az antropológiai szemléletű egyetemi tanszékek megalakulásakor – lezajlott heves viták nyomán

⁸ Kunt Ernő – Szabadfalvi József – Viga Gyula (szerk.): *Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon*. Miskolc: Herman Ottó Múzeum, 1984. A konferenciát 1995-ben folytatták: Katona Judit – Viga Gyula (szerk.): *Az interetnikus kapcsolatok kutatásának újabb eredményei*. Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 1996.

⁹ Kósa László: *A magyar néprajz tudománytörténete*. Budapest, Gondolat, 1989; Uő: *A magyar néprajz tudománytörténete*. Budapest, Osiris Kiadó, 2001.

vált szélesebb körben nyilvánvalóvá.¹⁰ A Német Szövetségi Köztársaságban mindez már az 1960-as évek végén lezajlott: intenzív diszkussziók nyomán szakított múltjával és újult meg a német néprajz, amely látványosan a névválasztási, szakelnevezési vitákban csúcsosodott ki.¹¹ A megújuló német etnográfia/európai etnológia képviselői közül az Ingeborg Weber-Kellermann és Annemie Schenk nevével fémjelzett romániai kutatások szakítottak a korábbi, a parasztság megőrző szerepét idealizáló nyelvszigetnéprajzi (Sprachinselvekunde) szemléletmóddal.¹² A kisbecskereki és szelindeki terepmunkák hangsúlyosan a kölcsönhatásokra, az akkulturáció kölcsönös folyamataira fókuszáltak, nem hagyva figyelmen kívül az aktuális nemzetállami ideologikus környezetet sem, például a kollektivizáció és a társadalmi mobilitás kapcsán.¹³ Nagyobb hatású volt Katherine Verdery amerikai antropológus munkája, aki az erdélyi falu feletti állami hatalomkoncentráció folyamatos növekedését regisztrálta Bencenc (Binținți, Aurel Vlaicu) példáján, és meggyőzően mutatta

¹⁰ Vö. Niedermüller Péter: Empirikus kultúrakutatás avagy az antropológia esélyei Kelet-Európában. In: Kunt Ernő – Szarvas Zsuzsa (szerk.): *A komplex kultúrakutatás dilemmái a mai Magyarországon: az antropológiai megközelítés esélyei*. Miskolc, KVAT Füzetek I., 1993. 10-40.; Lásd még az ún. Replika-vitát: A kultúrakutatás esélyei. In: *Replika*, 1994. június, 13-14. 89–197. és In: *Replika*, 1994. december, 15-16. 181–234.

¹¹ 1969-ben Detmoldban elsősorban a „nép” fogalma és a szak jövője volt a vita tárgya, 1970-ben pedig a Tübingenben kiadott „Abschied vom Volksleben” (Búcsú a népélettől) című kötet megjelenése után Falkensteinben mondtak le a „népiség” kánonjáról és javasoltak új szakelnevezéseket. Kaschuba, Wolfgang: *Bevezetés az európai etnológiába*. Debrecen, Csokonai Kiadó, 2004. 81-82.; Weber-Kellermann, Ingeborg – Bimmer, Andreas C.: *Einführung in die Volkskunde/Europäische Ethnologie. Eine Wissenschaftsgeschichte*. Stuttgart, J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, 1985. 114-115.

¹² Vö. Keményfi Róbert: A nyelvsziget fogalmának ideológiai háttéréről. In: *Néprajzi Látóhatár*, 2000, 1-2. 1–10.; Ilyés Zoltán: Gondolatok a Körmöcbánya és Németpróna környéki egykori német településterület nyelvszigetnéprajzi kutatása kapcsán. In: *Néprajzi Látóhatár*, 2000, 1-2. 71–81.

¹³ Schenk, Annemie – Weber-Kellermann, Ingeborg: *Interethnik und sozialer Wandel in einem mehrsprachigen Dorf des rumänischen Banats*. Marburg, Studienkreis für Europäische Ethnologie, [Marburger Studien zur vergleichenden Ethnosoziologie; 3], 1973.; Schenk, Annemie: *Familie und Wohnen in Stolzenburg. Eine Untersuchung bei Sachsen und Rumänen in einem siebenbürgischen Dorf* [Studia Transylvanica; 10]. Köln, Wien, Böhlau Verlag, 1984.

be a társadalmi-gazdasági változások, a nemzetépítés, a lokális csoportok interetnikus kapcsolatrendszerének összefüggéseit.¹⁴

A nemzeti kultúra – paraszti kultúra és a hagyományalkotás összefüggésrendszerét tekintve már 1989 előtt jelentkeztek úttörő, a kortárs nyugat-európai, amerikai referenciális műveket és szemléletüket (pl. Eric Hobsbawm, Orvar Löfgren, Arjun Appadurai) hazánkba becsatornázó válogatáskötetek. Hofer Tamás és Niedermüller Péter szerkesztésében láttak napvilágot a „Hagyomány és hagyományalkotás”, valamint a „Nemzeti kultúrák antropológiai nézetben” című tanulmánykötetek.¹⁵ Jelentős volt még a pécsi egyetemi lap, a *Janus* 1989-es első füzetének hatása. Itt tették közzé magyarul először Benedict Anderson *Képzelt közösségek: megjegyzések a nacionalizmus eredetéről és terjedelméről* című iránymutató tanulmányát.¹⁶ Ugyanitt jelentek meg többek között Hofer Tamásnak a nemzeti szimbólumainkat a paraszti kultúra eredetvidékéről származtató, Niedermüller Péternek a paraszti, a városi és a nemzeti kultúrát antropológiai nézetből összevető és Orvar Löfgrennek a svéd és magyar nemzeti kultúrát összehasonlító tanulmányai is.¹⁷ Ezen munkák egyik legfontosabb hatása a nép-, illetve parasztság-fogalom újragondolása volt. Közép- és Kelet-Európában a Herder és romantikus követői szellemében konstruált, idealizált és időtlenített parasztság a nemzetek történelmi

¹⁴ Verdery, Katherine: *Transsylvaniai Villagers: Three Centuries of Political, Economic, and Ethnic Change*. Berkeley, University of California Press, 1983.

¹⁵ Hofer Tamás – Niedermüller Péter (szerk.): *Hagyomány és hagyományalkotás*. Budapest, MTA, Néprajzi Kutató Csoport, 1987.; Hofer Tamás – Niedermüller Péter (szerk.): *Nemzeti kultúrák antropológiai nézetben*. Kultúraelmélet és nemzeti kultúrák 2. Budapest, MTA, Néprajzi Kutató Csoport, 1988.; Hofer Tamás (szerk.): *Népi kultúra és nemzettudat*. Budapest, Magyarországi Kutató Intézet, 1991.; Uő. (szerk.): *Magyarok Kelet és Nyugat közt. A nemzettudat változó jelképei*. Budapest, Balassi Kiadó, 1996.; Fekete Éva (szerk.): *Múltunk jövője. Szabadelvűek a népi kultúráról*. Budapest, T-Twins Kiadó, 1993.

¹⁶ Anderson, Benedict: *Képzelt közösségek: megjegyzések a nacionalizmus eredetéről és terjedelméről*. In: *Janus*, 1989, 1. 3–12. 2006-ban a teljes Anderson-kötet is megjelent magyarul a L'Harmattan Kiadó gondozásában.

¹⁷ Hofer Tamás: *Paraszti hagyományokból nemzeti szimbólumok – adalékok a magyar nemzeti műveltség történetéhez az utolsó száz évben*. In: *Janus* 6 1989. 1. 59–74.; Niedermüller Péter: *Paraszti kultúra, városi kultúra, nemzeti kultúra. Antropológiai megjegyzések*. In: *Janus*, 1989, 1. 75–86., Löfgren, Orvar: *A nemzeti kultúra problémái svéd és magyar példákön szemlélve*. In: *Janus*, 1989, 1. 13–28.

legitimálásához, megújításához és a nemzeti függetlenségi mozgalmakhoz szolgáltatott muníciót. A „beszállítói” munkát elsősorban a néprajztudomány végezte. A néprajz/európai etnológia kritikai parasztság-recepcióját elsősorban Hermann Bausinger *Az újrarajzolt nép* című kötete, valamint a *Párhuzamos különidejűség* című tanulmánya képviselte a rendszerváltás előtt.¹⁸ A csíkszeredai Kommunikációs Antropológiai Munkacsoport tagjai a *Néphagyományok új környezetben. Tanulmányok a folklorizmus köréből* című, 1987-ben megjelent kötetükben a változást, a folklorizmust állították középpontba a hivatalos és a hagyományos néprajz által támogatott fixált kultúrákép helyett, mellyel a szak hagyományos megőrző, rekonstruáló szerepéből való kitörésének igényét fogalmazták meg.

A néprajz a határon túli – újabban külhonnak nevezett – magyarok kisebbségi voltát oly módon fogta fel evidenciaként, hogy a vizsgálatok jó részében ezeket (például a kisebbségi lét politikai mechanizmusait, a lojalitás, az akkulturáció, asszimiláció folyamatait, a nemzetállami/nemzetiesítő hatalom szerepét) nem is reflektálta mélyebben. Lehet, hogy ez sok részterület vonatkozásában – pl. gazdálkodás, földművelés, folklór, építkezés – nem is releváns vagy nem tűnik annak. A nemzetiesítő politikák és ideológiák az interetnikus együttélési szituációkban a nemzetállami részről preferált csoport (kultúra/nemzeti kultúra) és a kisebbségi etnokulturális csoport/néprajzi csoport/kultúra közötti egyenlőtlenségeket felerősítették, ugyanakkor a kisebbségek részéről párhuzamos nemzetépítési és szimbolikus reprezentációs törekvéseket is indukáltak, és hatással voltak a mindennapi kultúra, az átadás/átvétel sokféle mechanizmusára is.¹⁹

...és 1989 után

¹⁸ Verebélyi Kincső – Voigt Vilmos (szerk.): *Az újrarajzolt nép. Hermann Bausinger válogatott tanulmányai. Fordításgyűjtemény.* Budapest, ELTE-Bölcsészettudományi Kar, 1983.; Bausinger, Hermann: *Párhuzamos különidejűség: A néprajztól az empirikus kultúratudományig.* In: *Ethnographia*, 1989, 1-4. 24–37.

¹⁹ Vö. Feischmidt Margit: *Szimbolikus konfliktusok és párhuzamos nemzetépítés.* In: A. Gergely András (szerk.): *A nemzet antropológiája (Hofer Tamás köszöntése).* Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 2002. 112-125.

A rendszerváltás(ok) nyomán az intézményi megerősődéssel a néprajzi, majd az antropológiai kutatások tematikailag sokszínűbbé, módszertanilag megalapozottabbá váltak.²⁰ Köszönhetően annak is, hogy széleskörűen érvényesültek az angolszász antropológia, a skandináv-német európai etnológia és más társadalomtudományok felől érkező elméleti és módszertani transferek. Az előző fejezetben hivatkozott írások a szak vonatkozásában meghatározták a későbbi kutatások dizájnját, hangsúlyát, amennyiben az esszencialista, primordialista etnikum-, etnikai csoport-, illetve nemzetfelfogást egyértelműen a folyamatokra, a változásra és a megalkotottságra koncentrááló konstruktivista szemléletmód irányába tolták el.

Ebben a folyamatban elsősorban a tübingeni „empirische Kulturwissenschaft” iskoláját alapító Hermann Bausinger *Népi*

²⁰ 1989 után megjelenhettek, megerősödtek és karakteres arculatot nyertek a határon túli magyar néprajzi és európai etnológiai szemléletű műhelyek, ezek kiemelten foglalkoztak az interetnikus kapcsolatok, az asszimiláció és nemzetépítés kérdéseivel. Csíkszeredában szélesebb szakmai nyilvánosság elé lépett az 1979-es alapítású Kommunikációs Antropológiai Munkacsoport (KAM). Kolozsváron a Babeş-Bolyai Tudományegyetemen a Magyar Nyelv és Kultúra Tanszéke, 2002-től a Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék fogta össze a néprajzi és antropológiai kutatásokat. Ehhez a műhelyhez kapcsolódik szorosan a Kriza János Néprajzi Társaság. A 2007-től működő kolozsvári Nemzeti Kisebbségkutató Intézetben (ISPMN) számos, a BBTE-n végzett néprajzos/antropológus dolgozik. Szlovákiában a Liszka József vezette komáromi Etnológiai Központ és bennfoglaló intézménye, a somorjai székhelyű Fórum Intézet kutatásai emelendők ki. A régebbi, valamint újonnan alakult magyarországi tanszékek (köztük a Pécsi Tudományegyetem Kommunikációs Tanszéke, az ELTE Antropológia Szakcsoportja, illetve Tanszéke, a Miskolci Egyetem Kulturális és Vizuális Antropológiai Tanszéke), múzeumi kollektívák és természetesen az MTA Néprajzi Kutatóintézete, később az MTA Kisebbségkutató Intézete is folytatták, illetve elkezdtek hasonló kutatásaikat. Az MTA Politikai Tudományok Intézetében az A. Gergely András által szerkesztett Etnoregionális Kutatóközpont Munkafüzetek című sorozatban több tanulmány látott napvilágot az etnicitás, nemzetépítés témaköréből. Sokat tett a kelet-közép európai nacionalista politikák és etnikai konfliktusok alapvetően a történettudomány és politológia terepén mozgó bemutatásáért a Telegdi László Intézet is. A romániai magyar néprajzi kutatás történetéhez lásd: Mohay Tamás: Adatok és szempontok a romániai magyar néprajzi kutatás tizenkét évéhez. In: Tánzos Vilmos – Tökés Gyöngyvér: *Tizenkét év. Összefoglaló tanulmányok az erdélyi magyar tudományos kutatások 1990-2001 közötti eredményeiről*. III. kötet. Kolozsvár, Scientia Kiadó [Sapientia Könyvek], 2002. 37–64.

kultúra a technika korszakában című könyvének magyar nyelvű megjelenését emelem ki.²¹ A Bausinger-iskolat képviseli Wolfgang Kaschuba, a berlini Humboldt Egyetem Európai Etnológia tanszékének vezetője, aki *Bevezetés az európai etnológiába* című munkájában külön fejezeteket szán az etnicitásnak és az etnikai paradigma a náci néprajz által rasszizmussá történt „konfigurálásának”.²² A német néprajz kritikai tudománytörténetét, a 30-as, 40-es évekbeli „barna néprajz” és a „Sprachinselvolkskunde” németországi kritikáit Keményfi Róbert mutatta be több írásában.²³

A nemzeti kultúra, népi/paraszti kultúra, populáris kultúra kölcsönhatásait, a népművészeti divatot, a hagyomány kitalálását és a kitalált hagyományokat, a nemzeti szimbólumokat és mítoszokat és a múlt nacionalizálását értelmző Hobsbawm, Bausinger és Löfgren képviselte szemléleti irányt vitték tovább *A népi kultúra és nemzettudat*, a *Múltunk jövője. Szabadelvűek a népi kultúráról* és a *Magyarok Kelet és Nyugat között* című tanulmánykötetek is.²⁴

²¹ Bausinger, Hermann: *Népi kultúra a technika korszakában*. Budapest, Osiris-Századvég, 1995.

²² Kaschuba, Wolfgang: *Bevezetés...* 2004, i. m., 114-126., 63-67.

²³ Keményfi Róbert: *A nyelvsziget...* 2000, i. m.; Uő.: A szakrális táj jelentése, keletkezése, „barna” háttere. In: A. Gergely András – Papp Richárd (szerk.): *A szakralitás arcai. Vallási kisebbségek, kisebbségi vallások*. Budapest, Nyitott Könyvműhely, 2007. 179-199.; Uő.: *A nemzeti tér építésének lokális útjai, mítikus képzetei és térképi megjelenítési formái. Akadémiai doktori értekezés*. Debrecen, Debreceni Egyetem, 2011.

²⁴ Hofer Tamás (szerk.): *Népi kultúra és nemzettudat*. Budapest, Magyarságkutató Intézet, 1991.; Uő. (szerk.): *Magyarok Kelet és Nyugat közt. A nemzettudat változó jelképei*. Budapest, Balassi Kiadó, 1996.; Fekete Éva (szerk.): *Múltunk jövője. Szabadelvűek a népi kultúráról*. Budapest, T-Twins Kiadó, 1993. A szemléletváltozás hatását tükrözi az archivárius módon fixált parasztsággép lebontása Liszka József munkásságában is, aki a népi/paraszti kultúra helyett a populáris kultúra fogalmát használja. Lásd: Liszka József: *Populáris kultúra*. Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2011. [Magyarok Szlovákiában 6.] A paraszti kultúra, nemzeti kultúra tárgykörében születtek Selmeczi Kovács Attila a magyar nemzeti jelképeket népművészeti kontextusban, paraszti adaptációban bemutató és Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor szélesebb horizontú, a magyarságszimbólumokat empirikus felmérésekre alapozva tárgyaló munkái. Lásd: Selmeczi Kovács Attila: *Nemzeti jelképek a magyar népművészetben*. Budapest, Cser Kiadó, 2014.; Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor: *Magyarságszimbólumok*. Budapest, Európai Folklor Központ, 2002.

A magyarországi néprajz és a skandináv-német európai etnológia viszonyának tudománytörténeti kontextualizálását és részben defenzív kritikáját a honi néprajztudomány, mint „nemzeti tudomány” szemszögéből Paládi-Kovács Attila végezte el.²⁵

Az elméleti, szemléleti perspektívaváltás jegyében több iránymutató összefoglalás, tanulmány született az 1990-es években, ezek közül három szerzőt emelnék ki, akik meglátásai hangsúlyosan érintik szakjainkat. Kürti László az angolszász antropológia korábbi és kurrens etnicitás-, nacionalizmus és asszimilációelméleteit foglalta össze az 1995-ben újra megrendezett „interetnikus konferencia” kötetében.²⁶ Kovács Éva a globalizáció és a későmodern társadalmi-kulturális folyamatai, a hibrid és diaszpóra identitások reflektálásával a posztoszocialista térségre jellemző autoritás iránti vágyat hangsúlyozva, az átalakuló etnicitás és identitáspolitikai törekvéseket szemlézi, problémakatalógust állít fel és a lehetséges súlypontokat, kutatási irányokat határozza meg.²⁷ Biró A. Zoltán a nemzeti identitás termelődéséről, a nemzetépítés lokális mechanizmusairól közölt a módszertant illetően is inspiráló szövegeket.²⁸

A nacionalizmus és nemzetépítés klasszikus és kurrens elméleteiből, programadó szövegeiből adott reprezentatív áttekintést Kántor Zoltán *Nacionalizmuselméletek* című szöveggyűjteménye.²⁹ 2006-ban jelent meg magyarul Rogers Brubaker *Nacionalizmus új keretek között* című munkája, amelyben a kisebbség – nemzetállam – anyaország triádikus viszonyrendszerét dolgozta ki. Thomas Hylland

²⁵ Paládi-Kovács Attila: *Tárgyunk az időben. Néprajzi kihívások és válaszok*. Debrecen, Ethnica, 2002. 109–123.

²⁶ Kürti László: Interetnikus kapcsolatok: elméleti kérdések és problémák a kulturális antropológia köréből. In: Katona Judit – Viga Gyula: *Az interetnikus kapcsolatok kutatásának újabb eredményei*. Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 1996. 39–57.

²⁷ Kovács Éva: Identitás és etnicitás Kelet-Közép-Európában. In: Fedinec Csilla (szerk.): *Társadalmi önismeret és nemzeti önanonosság Közép-Európában*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2002. 7–22.

²⁸ Biró A. Zoltán: Szempontok a nemzeti identitás termelődésének vizsgálatához. In: *Antropológiai Műhely* 5 1997. 2. 53–62.; Biró A. Zoltán: A társadalom védelme és/vagy építése. Elemzés a romániai magyar elit „termelődéséről” és szerepéről. In: *Antropológiai Műhely*, 1997, 3-4. 5–37.

²⁹ Kántor Zoltán: *Nacionalizmuselméletek (szöveggyűjtemény)*. Budapest, Rejtjel Kiadó, 2004.

Eriksen 2008-ban megjelent *Etnicitás és nacionalizmus* című kötete a kérdéskör nemzetközi irányzatainak, tanulmányainak mértékadó, az egyetemi oktatásban is jól használható összefoglalása. Jelentős hazai mérőföldkönek tekinthető az *Etnicitás. Különbségteremtő társadalom* című, hazai szerzők elméleti tanulmányait és esettanulmányait egyaránt bemutató kötet Feischmidt Margit szerkesztésében 2010-ből.³⁰

A térség etnopolitikai helyzete, a tárgyalt szakok hagyományai és a fentebb taglalt elméleti-módszertani hatások nyomán olyan régi-új problémák váltak a kérdésfeltevések központi témáivá, mint a hétköznapi interetnikus együttélés és konfliktusok, a kulturális interferenciák, az asszimiláció, a többes etnikai (nemzeti) identitás, a rejtőzködés (mimikri), az etnikus vallások és vallási interferenciák, a szimbolikus reprezentációk, a néphagyomány és a központi /nemzetállami/ irányítás, a hagyomány kitalálása, a kisebbségi nemzeti ünnepek, a szimbolikus térfoglalás, az emlékműállítás, az etnicitás és a mindennapi nacionalizmus, újnacionalizmus. A továbbiakban ezekből válogatva azokat a megközelítéseket emelem ki, amelyek hangsúlyosabban a nemzetállami homogenizációnak a kisebbségi közösségeket érintő és azokat adaptív válaszokra késztető folyamatait reflektálják.

Interetnikus együttélés és asszimiláció

A rendszerváltások nyomán a kutatói szabadság növekedésével új lendületet kapó interetnikus kutatások nagy része a korábbi súlypontokkal, szemlélettel folytatódott.³¹ Az interetnikus helyzeteket „találkozási helyzetekként” írja le Biró A. Zoltán *A megmutatkozás kényszere és módszertana* című tanulmányában.³²

³⁰ Feischmidt Margit (szerk.): *Etnicitás. Különbségteremtő társadalom*. Budapest, Gondolat- MTA Kisebbségkutató Intézet, 2010.

³¹ Katona Judit – Viga Gyula (szerk.): *Az interetnikus kapcsolatok kutatásának újabb eredményei*. Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 1996.; Pozsony Ferenc: Magyarok, románok és cigányok a háromszéki Zabolán. In: Bakó Boglárka (szerk.): *Lokális világok. Együttélés a Kárpát-medencében*. Budapest, MTA Társadalomkutató Központ, 2003. 109-138.

³² Biró A. Zoltán: A megmutatkozás kényszere és módszertana. Az etnicitás vizsgálatának szempontjai és esélyei egy közép-kelet-európai mikrorégióban. In: Gagyí József (szerk.): *Egy-más mellett élés. A magyar-román, magyar-cigány*

Antropológiai asszimiláció- és akkulturáció elméleteket is felhasznál Bindorffer Györgyi a magyarországi svábok példáján bevezetett kettős identitás koncepciója³³ (röviden: az etnikai /sváb/ és nemzeti /magyar/ identitás kettőssége). Bemutatja, hogyan maradhat meg egy olyan szimbolikus (etnikus) repertoár, amelyet a diglosszia vagy végleges nyelvcsere, a nemzetállami intézményeknek való kitettség és a magyar állammal való azonosulás sem tud felszámolni. A koncepció további kutatásokra is ösztönzött a többi magyarországi nemzeti kisebbség körében.³⁴ Modellje a tartamos szétfejlődés, az eltérő kulturális minták és nemzetiesítő gyakorlatok miatt korlátozott, illetve változó érvényességben alkalmazható a határon túli magyar közösségekben. Helyette/mellette a lojalitás lehet az az értelmezési keret, amely a kisebbségi magyarok viszonyulásait jobban leírja.³⁵ A jelenlegi magyarországi etnopolitikai aktivitás (kettős állampolgárság, emlékezetpolitikai fordulat) tovább alakítja, formálja a kettős identitásnak is nevezett jelenséget, bizonyos csoportoknál akár közelítheti is az etnikai származáson alapuló és a (politikai) nemzethez kötődő identifikációt.

Az asszimiláció elméleteinek legteljesebb kibontása Biczó Gábor *Hasonló a hasonlóknak* című munkája, ahol a szerző elsősorban vállaltan szellemtörténeti, filozófiai kontextusban helyezi el az asszimiláció fogalmát, e közelítés okán talán kevésbé vonna be a nacionalizmus, a nemzetépítés elméleti – politikatudományi,

kapcsolatokról. Csikszereda, Pro-Print Könyvkiadó, 1996. [Helyzet Könyvek], 247–283.

³³ Bindorffer Györgyi: *Kettős identitás. Etnikai és nemzeti azonosságtudat Dunabogdányban.* Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó – MTA Kisebbségkutató Intézet, 2001.

³⁴ Lásd Bindorffer Györgyi: *Változatok a kettős identitásra. Kisebbségi léthelyzetek és identitásalakzatok a magyarországi horvátok, németek, szerbek, szlovákok, szlovének körében.* Budapest, Gondolat-MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2007.

³⁵ Vö. Linz, Juan J.: *Nemzetépítés és államépítés.* In: Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek (szöveggyűjtemény).* Budapest, Rejtjel Kiadó, 2004. 277-297. 289. Lásd még a lojalitás témáját körüljáró konferenciát és kötetet az MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet gondozásában: Kovács Nóra-Osvát Anna- Szarka László (szerk.): *Etnikai identitás, politikai lojalitás: nemzeti és állampolgári kötődések.* Budapest, Balassi Kiadó, 2005.

antropológiai – korpuszát.³⁶ Ugyanő a 2013-ban megjelent „*Megvagyunk mi egymás mellett...*” – *Magyar-román etnikai együttélési helyzetek a szilágysági Tövisháton* című kötetben a kisebbségi közösségek vizsgálatánál meghatározó asszimilációs olvasatot mintegy zárójelbe téve egy olyan helyszínt, illetve hipotézist és elméleti kereteket keresett, ahol a két etnikus közösség között tartamos egyensúlyi helyzet áll fenn, amely értelmezése a hagyományos asszimilációs, akkulturációs megközelítésből nem végezhető el.³⁷ Ez a megközelítés a nemzetállami, nemzetiesítő keretek determinisztikus használatának újragondolására is készíthet.

Történeti-néprajzi régiók és a nemzetiesítés

A nemzetépítés szimbolikus vetületei közé sorolható a nemzeti tájak létrejötte, amikor az elit – gyakran, időben változó súlypontokkal és értéktételezésekkel – kijelöl bizonyos, az adott nemzet hangsúlyozni kívánt jellegzetességeit, értékeit esszenciálisan sűrítő tájat, táji csoportot, amely kijelölés és sztereotipizáció a szélesebb közbeszédben is elfogadottá válik. A folyamatnak általánosabban is van relevanciája, amikor a nemzetépítő, az állami territóriumot hatalmi, adminisztratív módon kiépítő centrum szimbolikusan is kistafirozza a nemzetállam területét.³⁸ Ezen

³⁶ Biczó Gábor: *Hasonló a hasonlónak... Filozófiai antropológiai vázlat az asszimilációról*. Pozsony-Budapest, Kalligram, 2009.

³⁷ Biczó Gábor: Az etnikai együttélési helyzet elmélete: a szilágysági Tövishát északi falvainak példája. In: Biczó Gábor – Kotics József (szerk.): „*Megvagyunk mi egymás mellett...*” *Magyar-román etnikai együttélési helyzetek a szilágysági Tövisháton*. Miskolc, Miskolci Egyetem, Kulturális és Vizuális Antropológiai Intézet, 2013. 53–103.

³⁸ Sinkó Katalin: Az Alföld és az alföldi pásztorok felfedezése a külföldi és hazai képzőművészetben. In: *Ethnographia*, 1989, 1-4. 121-154.; Albert Réka: *Tájak és nemzetek. Kísérlet a „nemzeti táj” fogalmának antropológiai megközelítésére*. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete, Etnoregionális Központ, 1997.; Keményfi Róbert: Az etnikai táj kultúrnemzeti mítosza. In: *Regio*, 2002, 4. 335-346.; Ilyés Zoltán: Etnicitás és szimbolikus geográfia. A táj kisajátítása különösen határvidékek, kontaktzónák esetén. In: Feischmidt Margit (szerk.): *Etnicitás. Különbségtermelő társadalom*. Budapest, Gondolat – MTA Kisebbségkutató Intézet, 2010. 114-125.; Pusztai Bertalan: A nemzeti és turisztikai táj kapcsolata: Turizmusszemiotikai megfontolások a látványosság és a táj jelentésének konstrukciójáról. In: *Tabula*, 2010, 13. 3-18.

túlmenően az egyes, kulturálisan eltérő tájak, gyakran perifériák vagy elszakadt országrészek anyaországi vagy belső kisebbségi adminisztratív nemzetépítései is figyelmet érdemelnek.

A moldvai csángók, a moldvai katolikusok vallási kisebbségi helyzete egy ortodox többségű nemzetállamban, az, hogy a csángók kívül rekedtek a nemzetépítés magyarországi, erdélyi folyamatain és a magyar államiságon az 1989 utáni kutatásokban felvetették a prenemzeti állapot és nemzetté válás kérdéseit.³⁹ Pozsony Ferenc moldvai csángó kutatásai és kutatásszervező tevékenysége nyomán születő tanulmánykötetek számos reflexiót kínálnak a moldvai csángók és a román nemzetállami tér, a migráció és a modernizáció kényszerei és gyakorlatai között feszülő életvilágáról.⁴⁰ Ezt és a mimikri jelenségeit a klasszikus eszköztáru néprajzi vizsgálatok során is megfigyelik, reflektálják például a székelységgel, székelyföldiekkel, a bukovinai székelységgel való összevetésben.⁴¹ Lajos Veronika azt vizsgálja, hogy a moldvai csángó környezetben egyéni biográfiákra miképpen hatnak a versengő nemzetépítések és nemzeti karrierminták.⁴² Újabban a kegyeleti-áhitatos kezelésmód meghaladása, a csángómentés dekonstrukciója, a filantrópia és a

³⁹ Tánzos Vilmos: *Keletnek megnyílt kapuja. Néprajzi esszék*. Kolozsvár, KOM-PRESS – Korunk Baráti Társaság, 1996. [Ariadné Könyvek]; Hatos Pál: Szempontok a csángókutatás kulturális kontextusainak értelmezéséhez. In: *Pro Minoritate*, 2002, 4. 5–16.

⁴⁰ Pozsony Ferenc: *A moldvai csángó magyarok*. Budapest, Gondolat Kiadó – Európai Folklor Intézet, 2005.; Kinda István – Pozsony Ferenc: *Adaptáció és modernizáció a moldvai magyar falvakban*. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság, 2005.; Ilyés, Sándor – Peti, Lehel – Pozsony, Ferenc (ed.): *Local and Transnational Csángó Lifeworlds*. Cluj-Napoca, Kriza János Ethnographical Society, 2008.; Peti, Lehel – Tánzos, Vilmos (ed.): *Languages Use, Attitudes, Strategies. Linguistic Identity and Ethnicity in the Moldavian Csángó Villages*. Cluj-Napoca: Editura Institutului pentru Studierea Problemelor Minorităților Naționale, 2012.

⁴¹ Lásd Pozsony Ferenc: *A moldvai csángó magyarok*. Budapest, Gondolat Kiadó – Európai Folklor Intézet, 2005.

⁴² Lajos Veronika: A nemzeti eszme és a moldvai csángók életvilága: „Románosító” és „magyarosító” csángó életpályák. In: Bárdi Nándor – Tóth Ágnes (szerk.): *Egyén és közösség: Tanulmányok*. Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2012. 411-430.

magyar(országi) nemzeti érzés összefüggései foglalkoztatják a kutatók fiatalabb generációit.⁴³

Sajátos ellenpéldaként jelenik meg a multietnikus/multikulturális, polgárosult, toleráns Bánát, amely látszólag immunis vagy nagyobb fokú rezisztenciát mutat az etnokratikus nemzetállam homogenizációs törekvéseivel szemben.⁴⁴ Bodó Barna inkább a politológiához és szociológiához sorolható, a regionális identitást és nemzettudatot értelmező kutatásai és írásai visznek közelebb e régió megértéséhez.⁴⁵

Kalotaszeg kortárs néprajzos recepciójának fontos állomása a Balogh Balázs – Fülemlé Ágnes szerzőpáros *Társadalom, tájszerkezet, identitás Kalotaszegen* című kötete.⁴⁶ Elsősorban társadalomnéprajzi, történeti néprajzi elemzés: a kapcsolathálók, a

⁴³ Boros Balázs: Csángó identitás(ok) Pusztinán. Vallás és etnicitás összefüggései Moldvában egy antropológiai esettanulmány tükrében. In: Kozma István – Papp Richárd (szerk.): *Etnikai kölcsönhatások és konfliktusok a Kárpát-medencében*. Budapest, Gondolat – MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2003. 262–279.; Peti Lehel: A csángómentés szerkezete és hatásai az identitásépítési stratégiákra. In: Jakab Albert Zsolt – Szabó Á. Töhötöm (szerk.): *Lenyomatok 5. Fiatal kutatók a népi kultúráról*. Kriza János Néprajzi Társaság, 2006. 129–155.; Zakariás Ildikó: A jótékonyosság nemzetiesítése iskolai programokban. In: Feischmidt Margit – Glózer Rita – Ilyés Zoltán – Kasznár Veronika Katalin – Zakariás Ildikó: *Nemzet a mindennapokban. Az újnacionalizmus populáris kultúrája*. Budapest, L'Harmattan - MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2014. 341–369.

⁴⁴ Barna Gábor: Reale und symbolische parallele Welten im Banat. In: Hans-Werner Retterath (szerk.): *Ortsbezüge. Deutsche in und aus dem mittleren Donauraum. Referate der Tagung des Johannes-Künzig-Instituts für ostdeutsche Volkskunde vom 25. bis 27. Oktober 2000*. Freiburg im Breisgau: Johannes-Künzig-Institut für Ostdeutsche Volkskunde, 2001. 63–82.; Pusztai Bertalan – Jaksa Helga: Discourses from the Banat. Lives, Remembrance, Communication. In: P. Hannonen – B. Lönnqvist – G. Barna (ed): *Ethnic minorities and power*. Helsinki, Fonda, 2001, 186–195.; Laihonen, Petteri: A romániai bánági (bánáti) tolerancia és többnyelvűség a nyelvi ideológiák tükrében. In: Kovács Nóra – Osvát Anna – Szarka László (szerk.): *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből III*. Budapest, Akadémiai Kiadó [Az MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézetének Évkönyve III.], 2004. 81–97.

⁴⁵ Bodó Barna: Bánág és az etnikai diskurzus. In: *Magyar Szemle*, 1994, 6. 625–634.

⁴⁶ Balogh Balázs – Fülemlé Ágnes: *Társadalom, tájszerkezet, identitás Kalotaszegen. Fejezetek a regionális csoportképzés történeti folyamatairól*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2004.

belső regionális tagoltság, a házasodási körök tekintetében hoz jelentős eredményeket. A kötettel kapcsolatos diskurzus során felmerült, hogy a munka román-magyar interetnikus konfliktusokat feltáró, eddig ismeretlen/elhallgatott információkat közzé tevő részfejezete továbbépíthető, kontextualizálható lenne egy szélesebb diszciplináris keretben is.

A fentebb jelzett tematikához kötődően fontosnak tartjuk azokat a megközelítéseket is említeni, amelyek a Hobsbawm és Hofer által kijelölt úton a magyarországi Erdély recepciókról, Erdélynek a magyar nemzeti kultúrában betöltött szerepéről szólnak. Ebben a sorban kiemelendő Kürti László: *The Remote Borderland* című 2001-es kötete és a Feischmidt Margit szerkesztette *Erdély (de)konstrukciók* című tanulmánykötet.⁴⁷

A Vajdaságból Papp Richárd bácskai, bánági, szerémségi kutatásait emeljük ki. A szerző az „etnikus vallások” hívókifejezéssel közelíti a szerbektől eltérő felekezetű magyarok identitásépítését, az egyházak szerepét.⁴⁸ A nemzetiesítés és nemzeti művölt témakörét érintik a vajdasági magyarok ünnepi eseményeit, a december 5-i népszavazás a többes kötődésekre gyakorolt hatását és a délvidekiség konstrukcióit, az identitások térbeli reprezentációit taglaló tanulmányai.⁴⁹

⁴⁷ Kürti, László: *The Remote Borderland: Transylvania in the Hungarian Imagination*. New York, State University of New York Press, 2001.; lásd még Feischmidt Margit: Egy (újabb) könyv Erdélyről: László Kürti: *The Remote Borderland. Transylvania in the Hungarian Imagination*. In: *Tabula*, 2003, 2. 295–301.; Uő (szerk.): *Erdély (de)konstrukciók*. Pécs: Néprajzi Múzeum – PTE Kommunikáció-és Médiatudományi Tanszék, 2005.

⁴⁸ Papp Richárd: *Etnikus vallások a Vajdaságban? Kisebbségi léthelyzetek kulturális antropológiai értelmezései*. Budapest, Gondolat – MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2003.

⁴⁹ Papp Richárd: Rítus és nemzet. In: Kovács Nóra - Szarka László (szerk.): *Tér és terep: Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből II*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2003, 7–20.; Uő.: A „déli végek” népe: nemzettudat és többes kötődések a Vajdaságban élő magyarok körében december 5-e tükrében. In: Kovács Nóra- Osvát Anna- Szarka László (szerk.): *Etnikai identitás, politikai lojalitás: nemzeti és állampolgári kötődések*. Budapest, Balassi Kiadó, 2005. 296–317. [Tér és terep. Az MTA Etnikai–nemzeti Kisebbségkutató Intézet évkönyve 4.]; Hajnal Virág – Papp Richárd: *Közélebről is távol: Magyar világok a Vajdaságban*. Budapest, Timp Kiadó - Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2008.

Az egykori territoriális autonómiák transzparenciája, a lokális és regionális identifikációkban való társadalmi továbbélése és a központi irányítás hatása tematizálódik A. Gergely András a kiskun regionális öntudat történeti változásairól írt munkájában.⁵⁰

Kisebbségi emlékművek és emlékezés a nemzetállami térben

Az 1989 után a kisebbségi magyarság körében a korábbi korlátozó és szimbolikusan deficites évtizedek után jelentkező önreprezentációs és kommemorációs igények térbeli megnyilvánulásai számos kutatást inspiráltak. Biró A. Zoltán és munkatársai ezt a folyamatot a szimbolikus térfoglalás fogalom köré szervezett elméleti és esettanulmányok sorával értelmezték.⁵¹ Feischmidt Margit a kolozsvári Mátyás szoborral és az újraállított aradi Szabadság emlékművel kapcsolatos identifikációs gyakorlatokat és diskurzusokat a versengő identitás- és nemzetépítési projektek figyelembe vételével vizsgálta.⁵² Gagyi József a székelykapu mint identitásjel használatát egy lokális közösségben az örökségesítés perspektívájából értelmezte.⁵³ L. Juhász Ilona átfogó

⁵⁰ A. Gergely András: *Kun etnoregionális kisvárosi sajátosságok? Kisebbségi szereptudat és tájegységi autonómia változása egy regionális térben*. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete, Etnoregionális Kutatóközpont, 1996.

⁵¹ Bodó Julianna – Biró A. Zoltán: Szimbolikus térfoglalási eljárások. In: Bodó Julianna (szerk.): *Miénk a tér? Szimbolikus térhasználat a székelyföldi régióban*. Csíkszereda, Pro-Print, 2000. 9-42.; Biró A. Zoltán – Oláh Sándor: Emlékmű – jelkép – identitás. Esettannulmány egy emlékmű újjáépítéséről. In: Bodó Julianna (szerk.): *Miénk a tér? Szimbolikus térhasználat a székelyföldi régióban*. Csíkszereda, Pro-Print, 2000. 63-82.; Oláh Sándor: Változatok rituális térteremtésre. In: Bodó Julianna (szerk.): *Miénk a tér? Szimbolikus térhasználat a székelyföldi régióban*. Csíkszereda, Pro-Print, 2000. 106-122.

⁵² Feischmidt, Margit: *Ethnizität als Konstruktion und Erfahrung. Symbolstreit und Alltagskultur im Siebenbürgischen Cluj*. Münster-Hamburg – London: LIT-Verlag, 2002.; Uő: Lehorgonyozott mítoszok. Kőbe vésett sztereotípiák? A lokalizáció jelentősége az aradi vértanúk emlékműve és a milleniumi emlékoszlopok kapcsán. In: Bakó Boglárka – Papp Richárd – Szarka László (szerk.): *Mindennapi előítéletek. Társadalmi távolságok és etnikai sztereotípiák*. Budapest, Balassi Kiadó, 2006. 370-391.

⁵³ Gagyi József: *Örökített székelykapu. Környezet, örökség, örökségesítés egy székelyföldi faluban*. Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 2004. Gagyi József: Tata és társai. A második világháború utáni hatalomváltás, az új vezetők és a közösség egy székelyföldi faluban. In: Bárdi Nándor (szerk.): *Autonóm magyarok?*

kutatása a szlovákiai magyar közösségek emlékműállítási, különösen kopjafaállítási szokásairól a Hofer Tamás által iniciált nemzeti kultúra kutatási program egyik legátfogóbb néprajzos kibontása.⁵⁴ Újabban Jakab Albert Zsolt a teljes kolozsvári emlékmű- és emléktábla-korpuszt bemutató, az emlékezet/emlékezés elméleteit bevonó, kiterjedt történeti forrásbázist felhasználó elemzése érdemel figyelmet.⁵⁵

A szimbolikus térfoglalás másik aspektusa a meglévő és létrehozott emlékhelyeken, emlékműveknél tartott kisebbségi ünnepekben, kommemorációs szertartásokban és nemzeti performanszokban megnyilvánuló aktivitás. Vörös Gabriella Csíksomlyó regionális kegyességi használatának nemzeti olvasatba történő beágyazódását, „összmagyar” zárandokhelyé válását mutatta be.⁵⁶ Gagy József a fehéregyházi Petőfi kultusz lokális és regionális kisebbségi jelentésváltozásait elemezte.⁵⁷ Feischmidt Margit, Rogers Brubaker és Plainer Zsuzsa március 15-e ünnepelési kontextusait, kisebbségi nemzetiesítő üzeneteit elemezte.⁵⁸ Papp Richárd a vajdasági magyaroknak a kisebbségi megmaradást megidéző

Székelyföld változása az ötvenes években. Csíkszereda, Pro Print Könyvkiadó Csíkszereda, 2005. 17–63.

⁵⁴ L. Juhász Ilona: „Fába róva, földbe ütve,” *A kopjafák/emlékoszlopok mint a szimbolikus térfoglalás eszközei a szlovákiai magyaroknál.* Somorja–Dunaszerdahely, Liliium Aurum, 2005.

⁵⁵ Jakab Albert Zsolt: *Emlékállítás és emlékezési gyakorlat: A kulturális emlékezet reprezentációi Kolozsváron.* Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság - Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2012. Uő: *Ez a kő tétetett... Az emlékezet helyei Kolozsváron (1440–2012). Adattár.* Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság - Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2012.

⁵⁶ Vörös Gabriella: A szakrális, a nemzeti közösség és az egzotikum élménye. A magyarországiak részvételének motivációiról a csíksomlyói pünkösdi búcsúban. In: Feischmidt Margit (szerk.): *Erdély (de)konstrukciók.* Budapest-Pécs: Néprajzi Múzeum – PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 2005. 69–84.

⁵⁷ Gagy József: A fehéregyházi Petőfi-kultusz és a nemzeti identitás lokális változatai. In: Kalla Zsuzsa – Takáts József – Tverdota György (szerk.): *Kultusz – mű – identitás.* Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 2005. 301–310.

⁵⁸ Feischmidt Margit - Rogers Brubaker: Az emlékezés politikája: az 1848-as forradalmak 150 éves évfordulója. Magyarországon, Romániában és Szlovákiában. In: *Replika*, 1999, 37. 57–67.; Plainer Zsuzsa: 1848 emlékezete egy helyi társadalomban. Nagyvárád, 1998 márcus 15. In: *Regio*, 2001, 1. 92–110.

ünnepeit nemzeti rítusokként értelmezte.⁵⁹ Ilyés Zoltán a gyimesbükki „ezeréves határhoz” kapcsolódó nemzeti performanszoknak az éliték által történő politikai felhasználását mutatta be.⁶⁰

Szórvány-diaszpóra

A Kárpát-medence belső használatú szórványfogalma, a szórványközösségek világi a nemzetállami homogenizáció hatásmechanizmusának összefüggésében több konferenciát, tanulmánykötetet és kutatást ihlettek, amelyben a néprajz és az antropológia képviselői helyet, beleszólást kértek és kaptak.⁶¹ A magyar néprajzi szakirodalomban és etnopolitikai diskurzusban eltérő jelentéstartalommal használt (és félreértésekre is alkalmat adó) szórvány- és diaszpórafogalom tudománytörténeti kontextualizálása rámutatott, hogy a diaszpórák konstitutív migrációs momentuma helyett a szórvány – mint az etnopolitikai célok szolgálatába is állított kategória – esetében az autochton és egyben reziduális jelleg a hangsúlyos.⁶² Biczó Gábor a Vetési László szórványstratégiájára⁶³ adott reflexiójában az egyoldalú, és a szakot (az etnopolitikai diskurzust mindenképp) máig meghatározó/jellemző

⁵⁹ Papp Richárd: Rítus és nemzet. In: Kovács Nóra - Szarka László (szerk.): *Tér és terep: Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből II.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 2003. 7–20.

⁶⁰ Ilyés Zoltán: A gyimesbükki „ezeréves határ” politikai instrumentalizálása. In: *ANTROPOR.T.HU*, 2013, tél, 1-15. http://antropor.t.hu/lapozo.php?akt_cim=340 (Utolsó hozzáférés: 2014. szeptember 5.)

⁶¹ Ilyés Zoltán – Papp Richárd (szerk.): *Tanulmányok a szórványról.* Budapest, Gondolat Kiadó – MTA, Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2005.; Balázs Balogh – Zoltán Ilyés (eds.): *Perspectives of Diaspora Existence. Hungarian Diasporas in the Carpathian Basin—Historical and Current Contexts of a Specific Diaspora Interpretation and Its Aspects of Ethnic Minority Protection.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 2006.; Balogh Balázs – Bodó Barna – Ilyés Zoltán (szerk.): *Regionális identitás, közösségépítés, szórványgondozás* [Kisebbségkutatás Könyvek]. Budapest, Lucidus Kiadó, 2006.

⁶² Ilyés Zoltán: Szórványkutatás, szórványértelmezés. Megjegyzések a Kárpát-medence szórványközösségeinek társadalomtudományi vizsgálatához. In: *Magyar Tudomány*. 2005, 2. 145–155.

⁶³ Vetési László: Szórványstratégia – nemzetstratégia. Tervezet a romániai szórványmagarság közösségépítéséhez és kisközösségi rehabilitációjához. In: *Magyar Kisebbség*, 2000, 2. 172–214.

vesztésgolvasat, az asszimiláció deprivációs olvasatának a kritikáját nyújtja, felvillantva az antropológiai asszimilációelméletek lehetséges adaptálását.⁶⁴

A diaszpórahelyzetben élő magyarok etnikus „önújratermelésének” mechanizmusait és színtereit Fejős Zoltán a chicagói magyarok példáján vizsgálta.⁶⁵ Kovács Nóra az argentinai magyar diaszpóra kulturális antropológiai kutatása során többes identifikációs (magyar és zsidó) helyzetben is vizsgálta a bevándorlók identitásteremtő és integrációs stratégiáit.⁶⁶ Újabban Papp Z. Attila és szerzőtársai alapvetően demográfiai és szervezetszociológiai módszertannal, de az etnikus identitás vizsgálatánál kvalitatív etnográfiai mikroperspektívát is alkalmazva írtak az amerikai magyarok identitásépítési folyamatairól.⁶⁷

Lehetőségek a folklórkutatásban

A tágabb értelemben vett folklórkutatások területéről több munka utal a nemzetállami homogenizációs projektek hatásaira, a mechanizmusokat és a részfolyamatokat azonban többnyire mélyebb elemzés nélkül hagyják. Ennek ellenére érdemes a diszciplínában rejlő lehetőségeket kibontani, ahogy erre Peter Burke alapvető munkájának *A nép felfedezése* című kezdő fejezetében is inspirációkra lelni.⁶⁸

A katolikus vallásgyakorlat és népi vallásosság néprajzos kutatói elsősorban az interetnikus helyzeteket vizsgálták. Korábról Bartha Elek az aldunai székelyeknél, illetve a görög katolikus közösségeknél végzett kutatásait emeljük ki.⁶⁹ Barna Gábor és

⁶⁴ Biczó Gábor: Megjegyzések Vetési László Szórványstratégia: nemzetstratégia című tanulmányához. In: *Magyar Kisebbség*, 2000, 3. 3–16.

⁶⁵ Fejős Zoltán: A chicagói magyarok két nemzedéke 1890-1940. Az etnikai örökség megőrzése és változása. Budapest, Közép-Európa Intézet, 1993.

⁶⁶ Kovács Nóra: *Szállítható örökség. Magyar identitásteremtés Argentínában (1999-2001)*. Budapest, MTA Kisebbségkutató Intézet – Gondolat Kiadó, 2009.

⁶⁷ Papp Z. Attila (szerk.): *Beszédből világ. Elemzések, adatok amerikai magyarokról*. [Regio Könyvek] Budapest, Magyar Külügyi Intézet, 2008.

⁶⁸ Burke, Peter: A nép felfedezése. In: *Uő: Népi kultúra a kora újkori Európában*. Budapest, Századvég Kiadó – Hajnal István Kör, 1991. 17-38.

⁶⁹ Bartha Elek: Vallás és etnikum. Adatok a dél-bánsági magyarság identitásához. In: Dankó Imre – Küllös Imola (szerk.) *Vallási néprajz III*. Debrecen: Debreceni Református Kollégium, 1987. 194–217. [Módszerek és

munkatársai Máriaradna búcsújárásának interetnikus aspektusait is bemutatták, Vass Erika a radnai, csíksomlyói és grábóci búcsújárást rituális drámaként értelmező kötete is reflektálja az etnikai, nemzetiségi viszonyokat és szimbolikus gyakorlatokat.⁷⁰ Ebben a körben iránymutatónak ítéljük Pusztai Bertalan tanulmányait a magyar görög katolikus identitás megalkotásáról, ezek ígéretes elméleti kapcsolódásokat bevonó kibontási kísérletei egy felekezetnek az államnemzethez igazodó identitásépítési projektjének.⁷¹

Magyar Zoltán történeti mondakutatásai (a korpusz jelentős részét a határon túli magyarok körében gyűjtötte), hatalmas gyűjteményei a szaktudományos reflektáltság újabban már (részéről sem) nem elhanyagolt szükségességét jelzik: a nemzeti kultúra hagyományozódása, újratanult, visszatantult hagyományok, az alfabetizáció, a folklorizáció kérdésköreit tartom fontosak itt.⁷² A folklórkinés – így a történeti mondák – keletkezés- és recepciótörténetét a nemzetiesítő elit hatástörténetének elemzésével alaposan árnyalja Voigt Vilmos 2001-es kritikája, és még korábról

történeti adatok: Tanulmánygyűjtemény - dr. Ujszászy Kálmán 85. születésnapjára]; Uő.: *Hagyomány és identitás a magyar görög katolikusok körében*. In: Küllös Imola (szerk.): *Vallási néprajz VIII. Ökumenikus tanulmányok*. Budapest, Református Teológiai Doktorok Kollégiuma Egyházi Néprajzi Szekciója, 1996. 191–202.

⁷⁰ Barna Gábor (szerk.): „*Mária megsegített.*” *Fogadalmi tárgyak Máriaradnán [„Maria hat geholfen“: Votivgegenstände in Maria-Radna]*. [Devotio Hungarorum 9.] Szeged, Szegedi Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke, 2002.; Vass Erika: *A búcsú és a búcsújárás mint rituális dráma*. Budapest, MTA Könyvtár – Lexika Kiadó, 2009.

⁷¹ Pusztai Bertalan: *Öndefiníció a társadalmi térben: Központi 'narratívák' a magyar görög katolikus diskurzusban*. In: Kozma István – Papp Richárd (szerk.): *Etnikai kölcsönhatások és konfliktusok a Kárpát-medencében. Válogatás a Változások a Kárpát-medence etnikai tér- és identitás szerkezetében című konferencia előadásaiból*. Budapest, Gondolat - MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2004. 206–221.; Uő.: *Discursive Tactics and Political Identity: Shaping Hungarian Greek Catholic Identity at the Turn of the Nineteenth and Twentieth Centuries*. In: *National Identities*, 2005. 2. 117–131.

⁷² Magyar Zoltán: *Szent László a magyar néphagyományban*. Budapest, Osiris Könyvkiadó, 1998.; Uő.: *Szent István a néphagyományban*. Budapest, Osiris Könyvkiadó, 2000.; Magyar Zoltán: *Rákóczi a néphagyományban*. Budapest, Osiris Könyvkiadó, 2000.

Niedermüller Péternek a magyar folklór szövegbázisának megszerkesztési folyamatáról írott alapvető tanulmánya.⁷³

Keszeg Vilmos alapvetően szövegfolklorisztikai, illetve egyéniségkutató munkássága meggyőzően jelzi, hogy ez az etnográfiai részdiszciplína is hozzájárulhat a nemzetiesítő állam és apparátusa, valamint a kisebbségi közösségek között lejátszódó alkalmazkodástörténetek bemutatásához. Különösen fontosak azok az általa és tanítványai által feldolgozott életutak (falusi pedagógusok, „mindenesek” stb.), akik a lokális kisebbségi elit reprezentánsai a nemzetállami kultúr- és iskolapolitikával szemben.⁷⁴

Könczei Csilla a borica-járás lokális kulturális kontextusairól és a hétfalusi csángó társadalom önreprezentációiról írott munkája szintén bizonyítja, hogy egy hagyományos folklórkutatási témában ott rejlik a hivatalos intézmények változó hozzáállása (a nemzetiesítő szemszög) és a lokális társadalom közösségi reprezentációs gyakorlata közötti feszültségek és kölcsönhatások megragadásának esélye.⁷⁵

Pócs Éva a népi hiedelemrendszerek és mágia európai kontextusait és a keleti és nyugati kereszténység közötti interferenciáit is bemutatta csíki és gyimesi kutatásaiban.⁷⁶ E helyen jelzem, hogy mára lassan a tudománypolitikára is hatással van sokak elégedetlensége és neheztelése a mainstream akadémiai diszciplínák – köztük a néprajz – a magyar (népi) kultúrát európai, nyugat-európai kapcsolódásokkal és beágyazottsággal bemutató hagyománya miatt, és ezzel összefüggésben megindult az alternatív, népi, vernakuláris nézetek intézményesítése. Pócs Éva iskolájából

⁷³ Voigt Vilmos: "Nem vagyunk mink (rablók) Szent István szolgái." In: *2000 Irodalmi és társadalmi havi lap*, 2001. 2. 49–61.; Niedermüller Péter: A magyar folklór szövegbázisának megkonstruálása a 19. században. In: Hofer Tamás (szerk.): *Népi kultúra és nemzettudat. Tanulmánygyűjtemény*. Budapest, Magyarságkutató Intézet, 1991, 15-23.

⁷⁴ Keszeg Vilmos (szerk.): *Specialisták. Életpályák és élettörténetek*. I–II. Kolozsvár, Scientia, 2005.; Ozsváth Imola (szerk.): *Néptanítók. Életpályák és élettörténetek*. Kolozsvár, Scientia Kiadó, 2008.

⁷⁵ Könczei Csilla: *Kulturális identitás, rítus és reprezentáció a Brassó megyei Háromfaluban. A borica*. Kolozsvár, Kriterion – Kriza János Néprajzi Társaság, 2009.

⁷⁶ Pócs Éva (szerk.): „Vannak csodák, csak észre kell venni.” *Helyi vallás, néphit és vallásos folklór Gyimesben I.*[Studia Ethnologica Hungarica VIII.] Budapest, L'Harmattan – PTE Néprajz Tanszék, 2008.

témánk szempontjából Hesz Ágnes és Balatonyi Judit munkái emelendők ki. Előbbi a halottakhoz kötődő szokásrendszer bemutatásakor a Gyimesközéplak-hidegségi lokális társadalom reflexív bemutatása mellett a nagyhagyomány (itt elsősorban a kisebbségi felekezet és nemzeti kultúra) – kishagyomány (lokális, paraliturgikus hagyomány) értelmező modelljét is felhasználja.⁷⁷ Utóbbi a gyimesi, gyimesbükki gyermeklakodalom kapcsán a lokális román és magyar nemzetépítési, nemzetrepresentációs törekvések világába nyit betekintést.⁷⁸

Hétköznapi nacionalizmus

A nacionalista politikák mellett az interetnikus helyzetekben élők mindennapi tapasztalatait, az etnicitás és a nacionalizmus hétköznapi újratermelődését vizsgálták Rogers Brubaker és munkatársai Kolozsvár példáján. A választott terep azért fontos, mert itt nemcsak a modern nemzetállam természetesnek tekinthető, a nemzeti azonosulást segítő térbeli és intézményi raszterével foglalkoztak, hanem a nemzetállami támogatást jobbra nélkülöző kisebbségi etnicitás- és nemzet-konstruáló folyamatokra, az uralkodó nemzetállam ellenében végbemenő párhuzamos nemzetépítés színtereire és aktoraira is figyeltek. A *Nacionalista politika és hétköznapi etnicitás egy erdélyi városban* című, angolul 2006-ban, románul 2010-ben, magyarul 2011-ben megjelent kötet a Brubaker által lefektetett elméleti, a nemzeti mivoltot, etnicitást újragondoló, a konstruktivista szemléletnek ellentmondó csoportszemléletet kritika alá vonó munkájának a kutatás gyakorlatába történő példamutató átültetése. Az angolszász tudományterületen nagyon alapos történeti áttekintést ad nemzeti politikákról, kisebbségi nemzetépítésről és benne Erdélyről és Kolozsvárról. Ezt egészíti ki az empirikus kultúrakutatás változatos kvalitatív eszköztárával a hétköznapi

⁷⁷ Hesz Ágnes: *Élők, holtak és adósságok. A halottak szerepe egy erdélyi falu társadalmában.* Budapest-Pécs: PTE Néprajz- Kulturális Antropológia Tanszék, L'Harmattan Kiadó, Könyvpont Kiadó, 2012.

⁷⁸ Balatonyi Judit: *A „csángósba öltöztetett kardszárnyú delfin”. A gyermeklakodalom szerepe a gyimesi magyarok és románok önrepresentációs és identitáskonstrukciós kísérleteiben.* In: Pócs Éva (szerk.): *Szent helyek, ünnepek, szent szövegek: tanulmányok a romániai magyarság vallási életéből.* Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2013. 331-393.

etnicitásról/nacionalizmusról végzett kutatás. Ez utóbbit módszeres, résztvevő terepmunkán alapuló részfejezetekben bontják ki a szerzők: portrék, tevékenységek, kategorizáció, nyelvek, intézmények, keveredés, migráció, politika mentén írják le az etnicitás mindennapi működésmódjait az erdélyi nagyvárosban.⁷⁹

Ezt a munkát folytatják Feischmidt Margit és munkatársai a 2014-ben megjelent, *Nemzet a mindennapokban* című kötetben, melyben a neonacionalizmus értelmezési keretében vizsgálják a nacionalizmus számos populáris megnyilvánulását a nemzeti rock szcénától a Trianon-kommemoráción át a nemzeti zárandoklatokig és a roma stigmatizációig. Itt a vizsgálat fókusza már nem elsősorban a nemzetiesítő állam aktivitásaira, a felülről az alsó szintek felé érvényesülő hatásokra terjed ki, hanem éppen az alulról megszerveződő csoportidentitások, közösségszervező mindennapi diskurzusok, azonosságteremtő szimbolikus praktikák kerülnek bemutatásra.⁸⁰

Határfelületek

A Hofer Tamás által a rendszerváltás táján elindított értelmező-dekonstrukciós eljárások a nemzeti kultúra és nemzeti mítoszok (a nemzeti kánon) konstrukciójának részfolyamataira mutattak rá. A történeti néprajz vizsgálatai fontos új megállapításokat hoztak a nemzeti kultúra (korai) szerveződése, szövegahagyománya tárgyában is. Kovács Ákos Ópusztaszer, a tárogató és augusztus 20-a „kitalálásáról” írt megkerülhetetlen tanulmányokat, Mikos Éva a magyar honfoglalási hagyomány 18-19. századi megszerkesztési folyamatáról publikált monográfiát.⁸¹ Ehhez az új hagyományhoz

⁷⁹ Brubaker, Rogers - Feischmidt Margit, Fox, Jon - Grancea, Liana: *Nacionalista politika és hétköznapi etnicitás egy erdélyi városban*. Budapest, L'Harmattan, 2011.

⁸⁰ Feischmidt Margit – Glózer Rita – Ilyés Zoltán – Kasznár Veronika Katalin – Zakariás Ildikó: *Nemzet a mindennapokban. Az újnacionalizmus populáris kultúrája*. Budapest, L'Harmattan, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2014.

⁸¹ Kovács Ákos: *A kitalált hagyomány*. Pozsony, Kalligram, 2006.; Mikos Éva: *Árpád pajzsa. Árpád pajzsa. A magyar honfoglalás-hagyomány megszerkesztése és népszerűsítése a XVIII–XIX. században*. Budapest, MTA Néprajzi

sorolom Mohay Tamás szövegkritikai mélységű forrásfeltárását a csíksomlyói búcsú eredetmítoszárol, melyben a gyergyói-csíki székelyek az unitáriusok feletti Tolvajos hágói győzelme legendásodási folyamatát és recepciótörténetét mutatja be.⁸² Sándor Klára már elsősorban a történeti nyelvészet felől, de szakjainkat is érintő aktualitással világítja meg a napkeleti eredetnek, a hunhagyománynak és a rovásírásnak a mai etnicista örökségesítésben és politikai rítusokban kulcsjelentőségű hagyománykomponenseit.⁸³

Povedák István az újpogányság jelenségeit a szekuláris vallásosság és a posztmodern zárandoklatok értelmezési mezőjében helyezi el, így inkább a hétköznapi nacionalizmus témaköréhez közelít.⁸⁴ Ebben az értelmezési keretben mozog Kolozsi Ádám is, aki a magyarországi újpogányság mint ellenkulturális mozgalom és a nemzetvallás hazai és nemzetközi kontextusait bontja ki.⁸⁵

A „mítoszfeltejtési” és „mítosztalanítási” munkák párhuzamait megtalálni a hazai és határon túli magyar történettudományban is. A teljesség igénye nélkül Hermann Gusztáv Mihály a székelység történeti mítoszait dekonstruáló munkáját és Trencsényi Balázs kelet-közép-európai eszmetörténeti kontextusba helyezett nemzetkarakterológia-recepcióját emelném ki.⁸⁶ Számos társadalom- és mikrotörténeti jellegű kutatás reflektálta az etnonacionalista

Kutatóintézet – PTE Néprajz Kulturális Antropológia Tanszék – L'Harmattan, 2010.

⁸² Mohay Tamás: A csíksomlyói pünkösdi búcsújárás. Történet, eredet, hagyomány. Budapest, Nyitott Könyv - L'Harmattan, 2009.

⁸³ Sándor Klára: *Nyelvrokonság és hunhagyomány. Rénszarvas vagy csodaszarvas?* Budapest, Typotext, 2011.; Uő.: *A székely írás nyomában.* Budapest, Typotext, 2014.

⁸⁴ Povedák István: Atilától a Szívcsakraig: Posztmodern zárandoklatok. In: Pilipkó Erzsébet (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-Medencében 8.* Veszprém: Laczkó Dezső Múzeum, 2013, 131–147.

⁸⁵ Kolozsi Ádám : Etnicitás és spiritualitás. A nemzet mint vallási kategória a posztszocialista újpogányságban. In: Szász Antónia – Kirzsa Fruzsina (szerk.): *Kultúrákutató és narratíva. Tanulmánykötet A. Gergely András tiszteletére 60. születésnapja alkalmából.* Budapest, MAKAT - L'Harmattan, 2013. 105-120.

⁸⁶ Hermann Gusztáv Mihály: *Az eltérített múlt. Oklevél-és krónikahamisítványok a székelyek történetében.* Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó, 2007. [Múltunk Könyvek]; Trencsényi Balázs: *A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában.* Budapest, Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, 2011.

homogenizációs projekteknek a lokális magyar közösségekre, az emlékezetre és interetnikus együttélésre tett hatásait. A KAM-os kollektívából leginkább Oláh Sándor munkásságában mutatkozik meg annak a történeti mélységű, lokális és mikroregionális problematikának a megragadása, hogy a változó hatalmi/ideológiai helyzetek a lokális közösségek életében milyen alkalmazkodásokat indukáltak, legyen az felekezetváltás vagy a megélhetési stratégiák átrendezése.⁸⁷ Szintén a lokalitás perspektívájából elemzik történések, néprajzosok és antropológusok a morvaországi kitelepítés, a reszlovakizáció, a szlovák-magyar lakosságcsere komplex és hosszútávú hatásait az *Alsó- és Felsőszeli a 20. században* című kötetben, amely példázza a fenti diszciplínák szoros egymásra utaltságát és együttműködését ebben a mezőben.⁸⁸

A nemzetiesítő elitek társadalomszervező, diskurzusmeghatározó szerepe politika- és társadalomtörténeti feldolgozásai⁸⁹ mellett szakjaink éppen a lokális szint hétköznapi igazodás-politikáiról, konszenzusairól és konfliktusairól szállíthatnak információkat.⁹⁰

Még egy látszólag távoli témakör mint a nemi betegségek társadalomtörténete is beágyazható a nemzeti mivoltot bevonó

⁸⁷ Oláh Sándor: Magyar görög katolikus „románok”. In: *Regio*, 1993, 2. 99–120.; Uő.: Életformaváltás a Székelyföldön a szocializmus korszakában. In: Bodó Julianna – Oláh Sándor (szerk.): *Elmentünk? Székelyföldi életutak*. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó, 1996. 5–32.; Oláh Sándor: *Kívizsgálás. Írások az állam és a társadalom viszonyáról a Székelyföldön, 1940-1989*. Csíkszereda, Pro-Print, 2008.

⁸⁸ Szarka László – Tóth Károly (szerk.): *Alsó- és Felsőszeli a 20. században I. Társadalomrajz két magyarlakta településről Szlovákiában*. Somorja-Komárom: Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2010. [Lokális és regionális monográfiák 6.]

⁸⁹ Vö. Bárdi Nándor: Összezárkózás és szétfejlődés. Kísérlet a magyar kisebbségek történetének periodizációjára. In: Fedinec Csilla (szerk.): *Nemzet a társadalomban*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2004. 251-274. Plainer Zsuzsa: Akik felrezzentették a kávéénikéket - a romániai magyar kulturális elit szerepe a kisebbségi társadalom alakításában az 1920-as években. In: T. Szabó Levente - Virginás Andrea (szerk.): *RODOSZ-TANULMÁNYOK*. Kolozsvár, Kriterion, 2004. 59-66.

⁹⁰ Biró A. Zoltán: A társadalom védelme és/vagy építése. Elemzés a romániai magyar elit „termelődéséről” és szerepéről. In: *Antropológiai Műhely*, 1997, 3-4. 5–37.; Gagyí József: Tata és társai. A második világháború utáni hatalomváltás, az új vezetők és a közösség egy székelyföldi faluban. In: Bárdi Nándor (szerk.): *Autonóm magyarok? Székelyföld változása az ötvenes években*. Csíkszereda, Pro Print Könyvkiadó, 2005. 17–63.

olvasatba, ahogy ezt Bokor Zsuzsa teszi az eugenikát és az állam – mint a nem, az etnicitás és a „faj” – kontrolláló szerepkörét a megnagyobbodott és modernizálódó román nemzetállamba került Kolozsváron vizsgáló kötetében.⁹¹

Az irodalomtudomány területéről T. Szabó Levente Erdély-reprezentációkat és erdélyiség-képzeteket vizsgáló tanulmányait is a nemzetiesítési folyamatot reflektáló művek vonulatába sorolom.⁹² Az további vizsgálatok tárgya lehet, hogy a fenti „demitizáló”, „dekonstruáló” feltárások és eredmények mennyiben egyeztethetők össze a helyi magyar társadalmak identitásépítő, hagyománytermelő aktivitásával, turizmusmarketingjével, közösségépítési igényeivel és a kortárs magyar etnopolitika múltpolitikai, örökségépítő törekvéseivel.

A vázlatos áttekintésben – az erre hivatottabbak elemzéseit szorgalmazva – nem tértem ki a hatalmas korpuszt formáló roma kutatásokra. Itt egyfelől a nemzetállamok a cigányság integrációjára, még inkább a társadalmi terekből és a nemzetből történő visszaszorítására, láthatatlanná tételére, kirekesztésére irányuló projektek és gyakorlatok reflektálása szükséges⁹³, másfelől a cigány nemzetté válás problematikáját exponáló kutatásokra kell

⁹¹ Bokor Zsuzsa: *Testtörténetek. A nemzet és a nemi betegségek medikalizálása a két világháború közötti Kolozsváron*. Kolozsvár, Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2013.

⁹² Szabó T. Levente: Erdélyiség képzetek (és regionális történetek) a 19. század közepén. In Uő: *A tér képei: tér, irodalom, társadalom*. Kolozsvár, KOMP-Press-Korunk, 2008. 13–99.; Uő.: „Erdély népei”. A tér ideológiai és Erdély képei az intézményesülő erdélyi turisztikai mozgalomban. Uo. 100–193.; Fosztó László: Van-e cigány nemzettudat? In: Fedinec Csilla (szerk.): *Társadalmi önismeret és nemzeti önazonosság Közép-Európában*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2002. 207–224.

⁹³ Toma Stefánia: A túlsordult teli pohár és az etnikai konfliktusok esete Romániában. In: *Pro Minoritate*, 2011, 3. 123–143.; Feischmidt Margit (szerk.): *Étnicitás. Különbségteremtő társadalom*. Budapest, Gondolat- MTA Kisebbségkutató Intézet, 2010.; Feischmidt Margit – Szombati Kristóf: A hagyományok visszatérése, a cigányellenesség és a jobboldali radikalizmus – Gyönyöspata 2011. In: Feischmidt Margit et al.: *Nemzet a mindennapokban. Az újnacionalizmus populáris kultúrája*. Budapest, L'Harmattan: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2014. 371–400.; Feischmidt Margit: A mindennapi nacionalizmus és a másság cigányként való megjelölése. In: Feischmidt Margit et al. 2014, i. m. 401–447.

hivatkozni.⁹⁴ A gazdaság és az etnicitás összefüggésében is született több fontos etnográfiai/antropológiai szöveg.⁹⁵ Azokat a felületeket és szakmai biográfiákat igyekeztem elsősorban felvillantani, ahol a néprajz/antropológia sajátos szemléletmódjával, tárgykezelésével újat tud mondani a társ- és rokntudományok képviselői számára, ahol kimondatlanul is nyilvánvaló a nemzeteterősítő politikák a pozitív diszkriminációtól az etnonacionalista kizárólagosságig terjedő spektruma, illetve ahol a szerzők maguk is megkísérelték a nemzetiesítés elméleti megközelítéseit az elemzés folyamatába bevonni. A szemle végén persze felmerül, releváns-e a szigorú diszciplináris kicövekelés? Egy sor hivatkozott megközelítésben történeti, politológiai, szociológiai, statisztikai, társadalomföldrajzi, etnikai földrajzi elméletek és módszerek is érvényesülnek, és még több olyan van, melyekről nem is szóltunk éppen e kijelölés okán (Kovács Éva, Melegh Attila, Váradi Monika Mária és mások munkái, amelyekben gyakran etnográfiai módszereket is alkalmaznak). A különböző tudománykultúrákat, módszereket egyre inkább a témák, problémák aktualitása és sokszínűsége szervezi együttműködő, szinergikus rendszerbe és remélhetően ezek a munkák fokozottabban hasznosítják, illetve reflektálják a nemzetiesítés, a nemzeti mivolt újabb elméleteit is.

Összefoglaló megjegyzések

Áttekintésünkben arra kerestük a választ, hogy az 1989 utáni magyar nyelvű néprajzi és antropológiai szakirodalomban miként reflektálták és mutatták be térségünk nemzetépítő, nemzeteterősítő folyamatait és azok hatásait. Azt feltételeztük és az áttekintés nyomán igazolva is látjuk, hogy a nemzetállami többség – kisebbség,

⁹⁴ Pl. Fosztó László: Van-e cigány nemzettudat? In: Fedinec Csilla (szerk.): *Társadalmi önismeret és nemzeti önazonosság Közép-Európában*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2002. 207–224.

⁹⁵ Kovács Éva (szerk.): *A gazdasági átmenet etnikai tájképei*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2004.; Berta Péter: Közvetítő kereskedelem, migráció és az etnicitás politikája. Az erdélyi gábor romák megélhetési stratégiái. In: *SOCIO.HU*, 2013, 4. 1–25.; Szabó Árpád Tőhötöm: *Gazdasági adaptáció és etnicitás: gazdaság, vidékiség és integráció egy erdélyi térségben*. Kolozsvár, Editura ISPMN – Kriza János Néprajzi Társaság, 2013.

továbbá a kisebbség – nemzetállam – anyaország viszonyrendszerei⁹⁶ keretében a többség nemzeteterősítő, etnonacionalista, homogenizáló politikája és a nemzeti kisebbségek erre válaszul adott versengő nemzetépítési gyakorlatai, a belső kohéziót erősítő aktivitásai jelentősen hatottak a lokális kisebbségi szerveződésekre és etnikus/nemzeti reprezentációkra, és ezeket szaktudományaink változó mélységben és elméleti kerettel reflektálták. A fenti áttekintésből azonban az is látható, hogy szakjaink teljesítményében még erős pozíciókat őriz az interetnikus szemléletmód, az együttélés paradigmájának kibontása, amely az adminisztratív államnacionalizmus, az elitek nemzetesítő politikája lehatolásának korlátait, a pragmatikus együttélést preferáló közösségek bizonyos fokú immunitását hangsúlyozzák. Szakjaink még ki sem merítették a nemzetesítés problémakörében rejlő elemzési lehetőségeket (a történettudomány véleményem szerint jóval előttünk jár), máris megjelentek az újnacionalizmus, a hétköznapi nacionalizmus, az alulról jövő, a (korábbi) maistreammel szemben szerveződő ellenkulturális jellegű, populáris nacionalizmusok, valamint a nemzeti fesztivalizáció, élményfogyasztás, turizmusipar olvasatai.⁹⁷ Mivel ebben a szcénában revitalizálódhatnak olyan ideológiák, szimbolikák és szervezetek, amelyek néhány korszakkal korábban a fölülről nemzetesítő politikák kelléktárába tartoztak, ezért egyre inkább a két perspektíva együttes alkalmazása szükséges.

Végezetül egy pár mondat erejéig elidőznék az ún. „módszertani nacionalizmus” kritikai/önreflexív témakörénél, ami mintha meg is kérdőjelezné a nemzetesítést körüljáró kutatások aktualitását. Az az interpretációs séma, amelyben gondolkodunk, akár a néprajz, akár az antropológia irányzatához soroljuk magunkat, magán viseli a nemzetállami keretekben fogant, alapvetően territoriális, világos, egyértelmű határokkal operáló, a kultúrát a határok és érintkezések, az interkulturális kommunikáció, az asszimiláció és a diaszpórák kategóriában leíró tudományos erudíció hatásait.⁹⁸ A migrációs folyamatok a fenti szemléletmód, azaz a metodológiai nacionalizmus

⁹⁶ Lásd Brubaker, Rogers: *Nacionalizmus új keretek között*. Budapest, L'Harmattan-Atelier, 2006.

⁹⁷ Feischmidt et al. 2014, i. m.

⁹⁸ Lásd Wimmer, Andreas – Schiller, Nina Glick: Módszertani nacionalizmus és azon túl: nemzetállam-építés, migráció és társadalomtudományok. In: *Magyar Kisebbség*, 2005, 3-4. 164–210.

reflektálásának szükségességét vetik fel. Niedermüller Péter Abram Cohen nyomán rámutat, hogy a nemzetállami keretek között elvégzett kutatások és megfogalmazott elméletek a vizsgált csoportokat, társadalmakat homogén alakzatoknak tekintették: meghatározó volt a „mi – ők” és „saját – idegen” dichotómiákban való gondolkodás.⁹⁹ Többek szerint ez a „hely – csoport – kultúra” fixáció egy kulturális fikció, szakjaink központi mítosza, amely révén a mindenkori idegen (pl. a kisebbségi csoportok, betelepítettek, telepesek, migránsok, bevándorlók stb.) képe is megszerkesztődik. Tudományaink művelése során óhatatlanul a „kulturális idegenek termelése” is folyik, ezzel legitimálja magát a nemzeti ideológia. Zygmunt Bauman szerint a modern nemzetállam is érdekelt e kategóriák folytonos újratermelésében és feltöltésében, hiszen a többség csak így tarthatja fenn kulturális uralmát és politikai hatalmát.¹⁰⁰ A hazai és határon túli magyar népességet is fokozódóan jellemzi a lakó- és munkahelyi mobilitás és a migráció. Nemcsak a hagyományos és már a szocializmus évtizedeiből is jól ismert vidék – város, hanem pl. a város – főváros vagy falu, város – Nyugat-Európa mozgások is egyre jelentősebbek: elég például a Riksaláz című filmre és Prónai Csaba antropológiai szemléletű összefoglalására hivatkozni.¹⁰¹ A migráns életvilágok az internet révén is szerveződő kapcsolatait, tudásait és identitásait felvetik a hagyományos többség-kisebbség fogalmi keret folytonos reflexióját és dekonstrukcióját, a többhelyszíni etnográfia (multi-sited ethnography)¹⁰² és – ahogy Niedermüller Péter ajánlja – a transnational studies, a transznacionalizmus szempontrendszerének

⁹⁹ Cohen, Abram: *The Symbolic Construction of Community*. London, Tavistock Publication, 1985.

¹⁰⁰ Bauman, Zygmunt: *Unbehagen in der Postmoderne*. Hamburg: Edition Verlag, 1999.; Niedermüller Péter: Transznacionalizmus: elméletek, mítoszok, valóságok. In: Kovács Nóra – Osvát Anna – Szarka László (szerk.): *Etnikai identitás, politikai lojalitás: nemzeti és állampolgári kötődések*. Budapest, Balassi Kiadó, 2005. 54–55.

¹⁰¹ Somogyvári Gergő rendező: *Riksaláz*. Színes, magyar dokumentumfilm, 2012, 55 perc.; Prónai Csaba: A migráció antropológiai megközelítése. In: Kézdi Nagy Géza (szerk.): *A magyar kulturális antropológia története*. Budapest, Nyitott Könyvműhely Kiadó, 2008. 503-521.

¹⁰² Marcus, George: Ethnography In/Of the World System: the Emergence of Multi-sited Ethnography. In: *Annual Review of Anthropology*, 1995. 95–117.

alkalmazását, azaz szemléletünk elkerülhetetlen
deterritorializációját.¹⁰³

¹⁰³ Niedermüller Péter: Transznacionalizmus: elméletek, mítoszok, valóságok. In: Kovács Nóra – Osvát Anna – Szarka László (szerk.): *Etnikai identitás, politikai lojalitás: nemzeti és állampolgári kötődések*. Budapest, Balassi Kiadó, [Tér és terep. Az MTA Etnikai–nemzeti Kisebbségkutató Intézet évkönyve 4.], 2005. (52–66.) 61–64.

Irodalom

- A kultúrakutatás esélyei. In: *Replika*, 1994. június, 13-14. 89–197.
és In: *Replika*, 1994. december, 15-16. 181–34.
- A. Gergely András: *Kun etnoregionális kisvárosi sajátosságok? Kisebbségi szereptudat és tájegységi autonómia változása egy regionális térben*. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete, Etnoregionális Kutatóközpont, 1996. [MTA PTI Etnoregionális Kutatóközpont Munkafüzetek 4]
- Albert Réka: *Tájak és nemzetek. Kísérlet a „nemzeti táj” fogalmának antropológiai megközelítésére*. Budapest, MTA Politikai Tudományok Intézete, Etnoregionális Központ, 1997.
- Anderson, Benedict: Képzelt közösségek: megjegyzések a nacionalizmus eredetéről és terjedelméről. In: *Janus*, 1989, 1. 3–12.
- Anderson, Benedict: *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. Budapest, L'Harmattan, 2006.
- Altermatt, Urs: *A szarajevói jelzőtűz. Etnonacionalizmus Európában*. Budapest, Osiris, 2000.
- Balassa Iván: *A határainkon túli magyarok néprajza*. Budapest, Gondolat, 1989.
- Balatonyi Judit: A „csángósba öltöztetett kardszárnyú delfin”. In: A gyermeklakodalom szerepe a gyimesi magyarok és románok önreprzentációs és identitáskonstrukciós kísérleteiben, 2012.
- Balogh Balázs – Fülemile Ágnes: *Társadalom, tájszerkezet, identitás Kalotaszegen. Fejezetek a regionális csoportképzés történeti folyamatairól*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2004.
- Balázs Balogh – Zoltán Ilyés (eds.): *Perspectives of Diaspora Existence. Hungarian Diasporas in the Carpathian Basin—Historical and Current Contexts of a Specific Diaspora Interpretation and Its Aspects of Ethnic Minority Protection*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2006.

- Balogh Balázs – Bodó Barna – Ilyés Zoltán (szerk.): *Regionális identitás, közösségépítés, szórványgondozás* [Kisebbségkutatás Könyvek]. Budapest, Lucidus Kiadó, 2006.
- Bárdi Nándor: Összezárkózás és szétfejlődés. Kísérlet a magyar kisebbségek történetének periodizációjára. In: Fedinec Csilla (szerk.): *Nemzet a társadalomban*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2004. 251-274.
- Barna Gábor: Reale und symbolische parallele Welten im Banat. In: Hans-Werner Retterath (szerk.): *Ortsbezüge. Deutsche in und aus dem mittleren Donauraum. Referate der Tagung des Johannes-Künzig-Instituts für ostdeutsche Volkskunde vom 25. bis 27. Oktober 2000*. Freiburg im Breisgau, Johannes-Künzig-Institut für Ostdeutsche Volkskunde, 2001. 63–82.
- Barna Gábor (szerk.): „Mária megsegített.” *Fogadalmi tárgyak Máriaradnán* [“Maria hat geholfen”: *Votivgegenstände in Maria-Radna*]. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke, 2002. [Devotio Hungarorum 9.]
- Barth, Fredrik: Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. In: *Regio*, 1996, 1. 3-25.
- Bartha Elek: Vallás és etnikum. Adatok a dél-bánsági magyarság identitásához. In: Dankó Imre – Küllös Imola (szerk.) *Vallási néprajz III*. Debrecen, Debreceni Református Kollégium, 1987. 194-217. [Módszerek és történeti adatok: Tanulmánygyűjtemény - dr. Ujszászy Kálmán 85. születésnapjára]
- Bartha Elek: Hagyomány és identitás a magyar görög katolikusok körében. In: Küllös Imola (szerk.): *Vallási néprajz VIII. Ökumenikus tanulmányok*. Budapest, Református Teológiai Doktorok Kollégiuma Egyházi Néprajzi Szekciója, 1996. 191–202.
- Bauman, Zygmunt: *Unbehagen in der Postmoderne*. Hamburg, Edition Verlag, 1999.
- Bausinger, Hermann: Párhuzamos különidejűség: A néprajztól az empirikus kultúratudományig. In: *Ethnographia*, 1989, 1-4. 24–37.

- Bausinger, Hermann: *Népi kultúra a technika korszakában*. Budapest, Osiris-Századvég, 1995.
- Berta Péter: Közvetítő kereskedelem, migráció és az etnicitás politikája. Az erdélyi gábor romák megélhetési stratégiái. In: *SOCIO.HU*, 2013, 4. 1–25.
- Biczó Gábor: Megjegyzések Vetési László Szórványstratégia: nemzetstratégia című tanulmányához. In: *Magyar Kisebbség*, 2000, 3. 3–16.
- Biczó Gábor: *Hasonló a hasonlónak... Filozófiai antropológiai vázlat az asszimilációról*. Pozsony-Budapest, Kalligram, 2009.
- Biczó Gábor: Az etnikai együttélési helyzet elmélete: a szilágysági Tövishát északi falvainak példája. In: Biczó Gábor – Kotics József (szerk.): „Mevagyunk mi egymás mellett...” *Magyar-román etnikai együttélési helyzetek a szilágysági Tövisháton*. Miskolc, Miskolci Egyetem, Kulturális és Vizuális Antropológiai Intézet, 2013. 53–103.
- Bindorffer Györgyi: *Kettős identitás. Etnikai és nemzeti azonosságtudat Dunabogdányban*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó – MTA Kisebbségkutató Intézet, 2001.
- Bindorffer Györgyi: *Változatok a kettős identitásra. Kisebbségi léthelyzetek és identitásalakzatok a magyarországi horvátok, németek, szerbek, szlovákok, szlovének körében*. Gondolat- MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2007.
- Biró A. Zoltán: A megmutatkozás kényszere és módszertana. Az etnicitás vizsgálatának szempontjai és esélyei egy közép-kelet-európai mikrorégióban. In: Gagy József (szerk.) (1996): *Egy-más mellett élés. A magyar-román, magyar-cigány kapcsolatokról*. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó, 1996. [Helyzet Könyvek], 247–283.
- Biró A. Zoltán: Szempontok a nemzeti identitás termelődésének vizsgálatához. In: *Antropológiai Műhely*, 1997, 2. 53–62.
- Biró A. Zoltán: A társadalom védelme és/vagy építése. Elemzés a romániai magyar elit "termelődéséről" és szerepéről. In: *Antropológiai Műhely*, 1997, 3-4. 5–37.

- Biró Zoltán – Gagyí József – Péntek János: *Tanulmányok a folklorizmus köréből*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1987.
- Biró A. Zoltán – Oláh Sándor: Emlékmű – jelkép – identitás. Esettanulmány egy emlékmű újjáépítéséről. In: Bodó Julianna (szerk.): *Miénk a tér? Szimbolikus térhasználat a székelyföldi régióban*. Csíkszereda, Pro-Print, 1993. 63–82.
- Bodó Barna: Bánság és az etnikai diskurzus. In: *Magyar Szemle*, 1994, 625–634.
- Bodó Julianna – Biró A. Zoltán: Szimbolikus térfoglalási eljárások. In: Bodó Julianna (szerk.): *Miénk a tér? Szimbolikus térhasználat a székelyföldi régióban*. Csíkszereda, Pro-Print, 2000. 9–42.
- Boros Balázs: Csángó identitás(ok) Pusztinán. Vallás és etnicitás összefüggései Moldvában egy antropológiai esettanulmány tükrében. In: Kozma István – Papp Richárd (szerk.): *Etnikai kölcsönhatások és konfliktusok a Kárpát-medencében*. Budapest, Gondolat – MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2003, 262–27
- Bokor Zsuzsa: *Testtörténetek. A nemzet és a nemi betegségek medikalizálása a két világháború közötti Kolozsváron*. Kolozsvár, Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2013.
- Brubaker, Rogers: *Nacionalizmus új keretek között*. Budapest, L'Harmattan-Atelier, 2006.
- Brubaker, Rogers – Feischmidt Margit – Fox, Jon – Grancea, Liana: *Nacionalista politika és hétköznapi etnicitás egy erdélyi városban*. Budapest, L'Harmattan, 2011.
- Burke, Peter: A nép felfedezése. In: Uő: *Népi kultúra a kora újkori Európában*. Budapest, Századvég Kiadó – Hajnal István Kör, 1991. 17-38.
- Cohen, Abram: *The Symbolic Construction of Community*. London, Tavistock Publication, 1985.
- Eriksen, Thomas Hylland: *Etnicitás és nacionalizmus. Antropológiai perspektívák*. Budapest- Pécs: PTE Kommunikáció és Média tudományi Tanszék, Gondolat Kiadó, 2008.

- Feischmidt Margit: Szimbolikus konfliktusok és párhuzamos nemzetépítés. In: A. Gergely András (szerk.): *A nemzet antropológiája (Hofer Tamás köszöntése)*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 2002. 112-125.
- Feischmidt, Margit: *Ethnizität als Konstruktion und Erfahrung. Symbolstreit und Alltagskultur im Siebenbürgischen Cluj*. Münster-Hamburg – London: LIT-Verlag, 2002.
- Feischmidt Margit: Egy (újabb) könyv Erdélyről: László Kürti: *The Remote Borderland. Transylvania in the Hungarian Imagination*. In: *Tabula*, 2003, 2. 295–301.
- Feischmidt Margit: *Erdély (de)konstrukciók*. Pécs: Néprajzi Múzeum – PTE Kommunikáció-és Médiatudományi Tanszék, 2005.
- Feischmidt Margit: Lehorgonyzott mítoszok. Kőbe vésett sztereotípiák? A lokalizáció jelentősége az aradi vértanúk emlékműve és a milleniumi emlékoszlopok kapcsán. In: Bakó Boglárka – Papp Richárd – Szarka László (szerk.): *Mindennapi előítéletek. Társadalmi távolságok és etnikai sztereotípiák* [Tér és Terep 5.] Budapest, Balassi Kiadó, 2006. 370-391.
- Feischmidt Margit (szerk.): *Etnicitás. Különbégeremtő társadalom*. Budapest, Gondolat- MTA Kisebbségkutató Intézet, 2010.
- Feischmidt Margit: A mindennapi nacionalizmus és a másság cigányként való megjelölése. In: Feischmidt Margit et al.: *Nemzet a mindennapokban. Az újnacionalizmus populáris kultúrája*. Budapest, L'Harmattan: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2014. 401-447.
- Feischmidt Margit - Rogers Brubaker: Az emlékezés politikája: az 1848-as forradalmak 150 éves évfordulója. Magyarországon, Romániában és Szlovákiában. In: *Replika*, 1999, 37. 57-67.
- Feischmidt Margit – Glózer Rita – Ilyés Zoltán – Kasznár Veronika Katalin – Zakariás Ildikó: *Nemzet a mindennapokban. Az újnacionalizmus populáris kultúrája*. Budapest, L'Harmattan: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2014.
- Feischmidt Margit – Szombati Kristóf: A hagyományok visszatérése, a cigányellenesség és a jobboldali radikalizmus – Gyöngyöspata

2011. In: Feischmidt Margit et al.: *Nemzet a mindennapokban. Az újnacionalizmus populáris kultúrája*. Budapest, L'Harmattan: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2014. 371-400.
- Fekete Éva (szerk.): *Múltunk jövője. Szabadelvűek a népi kultúráról*. Budapest, T-Twins Kiadó, 1993.
- Fosztó László: Van-e cigány nemzettudat? In: Fedinec Csilla (szerk.): *Társadalmi önismeret és nemzeti önazonosság Közép-Európában*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2002. 207–224.
- Gagy József: *Örökített székegyfalva. Környezet, örökség, örökségesítés egy székegyfalvi faluban*. Marosvásárhely, Mentor Kiadó, 2004.
- Gagy József: A fehéregyházi Petőfi-kultusz és a nemzeti identitás lokális változatai. In: Kalla Zsuzsa – Takáts József – Tverdota György (szerk.): *Kultusz – mű – identitás*. [A Petőfi irodalmi múzeum könyvei 13.] Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum, 2005. 301–310.
- Gagy József: Tata és társai. A második világháború utáni hatalomváltás, az új vezetők és a közösség egy székegyfalvi faluban. In: Bárdi Nándor (szerk.): *Autonóm magyarok? Székegyfalva változása az ötvenes években*. Csíkszereda, Pro Print Könyvkiadó Csíkszereda, 2005. 17–63.
- Gellner, Ernest: *A nemzetek és a nacionalizmus*. Budapest, Napvilág Kiadó, 2009.
- Hajnal Virág – Papp Richárd: *Középből is távol: Magyar világok a Vajdaságban*. Budapest, Timp Kiadó - Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2008.
- Hatos Pál: Szempontok a csángó kutatás kulturális kontextusainak értelmezéséhez. In: *Pro Minoritate*, 2002, 4. 5–16.
- Hermann Gusztáv Mihály: *Az eltérített múlt. Oklevél-és krónikahamisítványok a székegyfalvi történetében*. [Múltunk Könyvek] Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó, 2007.
- Hesz Ágnes: *Élők, holtak és adósságok. A halottak szerepe egy erdélyi falu társadalmában*. Budapest-Pécs: PTE Néprajz-

- Kulturális Antropológia Tanszék, L 'Harmattan Kiadó, Könyvpont Kiadó, 2012.
- Hobsbawm, Eric J.: *A nacionalizmus kétszáz éve*. H. n.: Maecenas, 1997.
- Hofer Tamás – Niedermüller Péter (szerk.): *Hagyomány és hagyományalkotás*. Budapest, MTA, Néprajzi Kutató Csoport, 1987.
- Hofer Tamás – Niedermüller Péter (szerk.): *Nemzeti kultúrák antropológiai nézetben*. Kultúraelmélet és nemzeti kultúrák 2. Budapest, MTA, Néprajzi Kutató Csoport, 1988.
- Hofer Tamás: Paraszti hagyományokból nemzeti szimbólumok - adalékok a magyar nemzeti műveltség történetéhez az utolsó száz évben. In: *Janus*, 1989, 1. 59–74.
- Hofer Tamás (szerk.): *Népi kultúra és nemzettudat*. Budapest, Magyarágkutató Intézet, 1991.
- Hofer Tamás (szerk.): *Magyarok Kelet és Nyugat közt. A nemzettudat változó jelképei*. Budapest, Balassi Kiadó, 1996.
- Hroch, Miroslav: A nemzeti mozgalomtól a nemzet teljes kifejlődéséig: a nemzetépítés folyamata Európában. In: Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek (szöveggyűjtemény)*. Budapest, Rejtjel Kiadó, 2004. 230-247.
- Ilyés, Sándor – Peti, Lehel – Pozsony, Ferenc (ed.): *Local and Transnational Csángó Lifeworlds*. Cluj-Napoca, Kriza János Ethnographical Society, 2008.
- Ilyés Zoltán: Gondolatok a Körömcébánya és Németpróna környéki egykori német településterület nyelvszigetnéprajzi kutatása kapcsán. In: *Néprajzi Látóhatár*, 2000, 1-2. 71–81.
- Ilyés Zoltán: Szórványkutatás, szórványértelmezés. Megjegyzések a Kárpát-medence szórványközösségeinek társadalomtudományi vizsgálatához. In: *Magyar Tudomány*, 2005, 2. 145–155.
- Ilyés Zoltán: Etnicitás és szimbolikus geográfia. A táj kisajátítása különösen határvidékek, kontaktzónák esetén. In: Feischmidt Margit (szerk.): *Etnicitás. Különbségtermelő társadalom*.

- Budapest, Gondolat – MTA Kisebbségkutató Intézet, 2010. 114-125.
- Ilyés Zoltán: A gyimesbükki „ezeréves határ” politikai instrumentalizálása. In: *ANTROPORT.HU*, 2013. tél, 1-15. http://antroport.hu/lapozo.php?akt_cim=340 (Utolsó hozzáférés: 2014. szeptember 5.)
- Ilyés Zoltán – Papp Richárd (szerk.): *Tanulmányok a szórványról*. Budapest, Gondolat Kiadó – MTA, Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2005.
- Jakab Albert Zsolt: *Emlékállítás és emlékezési gyakorlat: A kulturális emlékezet reprezentációi Kolozsváron*. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság - Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2012.
- Jakab Albert Zsolt: *Ez a kő tétetett... Az emlékezet helyei Kolozsváron (1440–2012)*. Adattár. Kriza János Néprajzi Társaság – Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Kolozsvár, 2012.
- Judson, Pieter M.: *Guardians of the Nation: Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria*. Cambridge: Harvard University Press, 2006.
- Kántor Zoltán: A nemzeti identitást formáló intézményrendszerek. In: Fedinec Csilla (szerk.): *Társadalmi önismeret és nemzeti önazonosság Közép-Európában*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2002. 177-188.
- Kántor Zoltán: *Nacionalizmuselméletek (szöveggyűjtemény)*. Budapest, Rejtjel Kiadó, 2004. [Rejtjel Politológia Könyvek 21.]
- Kapitány Ágnes és Kapitány Gábor: *Magyarságszimbólumok*. Budapest, Európai Folklórközpont, 2002.
- Kaschuba, Wolfgang: *Bevezetés az európai etnológiába*. Debrecen, Csokonai Kiadó, 2004. [Antropos]
- Katona Judit – Viga Gyula (szerk.): *Az interetnikus kapcsolatok kutatásának újabb eredményei*. Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 1996

- Keményfi Róbert: A nyelvsziget fogalmának ideológiai háttéréről. In: *Néprajzi Látóhatár*, 2000, 1-2. 1–10.
- Keményfi Róbert: Az etnikai táj kultúrnemzeti mítosza. In: *Regio*, 2002, 4. 335-346
- Keményfi Róbert: A szakrális táj jelentése, keletkezése, „barna” háttére. In: A. Gergely András – Papp Richárd (szerk.): *A szakralitás arcai. Vallási kisebbségek, kisebbségi vallások*. Budapest, Nyitott Könyvműhely, 2007. 179–199.
- Keményfi Róbert: *A nemzeti tér építésének lokális útjai, mitikus képzetei és térképi megjelenítési formái. Akadémiai doktori értekezés*. Debrecen, Debreceni Egyetem, 2011.
- Keszeg Vilmos (szerk.): *Specialisták. Életpályák és élettörténetek*. I–II. Kolozsvár, Scientia, 2005.
- Kinda István – Pozsony Ferenc: *Adaptáció és modernizáció a moldvai magyar falvakban*. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság, 2005.
- King, Jeremy: *Budweisers into Czechs and Germans – A Local History of Bohemian Politics, 1848-1948*. Princeton, Princeton University Press, 2002.
- Kolozsi Ádám: Etnicitás és spiritualitás. A nemzet mint vallási kategória a poszt szocialista újpogányságban. In: Szász Antónia – Kirzsa Fruzsina (szerk.): *Kultúrakutatás és narratíva. Tanulmánykötet A. Gergely András tiszteletére 60. születésnapja alkalmából*. Budapest, MAKAT - L'Harmattan, 2013. 105-120.
- Kósa László: *A magyar néprajz tudománytörténete*. Budapest, Gondolat, 1989.
- Kósa László: *A magyar néprajz tudománytörténete*. Budapest, Osiris Kiadó, 2001.
- Kovács Ákos: *A kitalált hagyomány*. Pozsony, Kalligram, 2006
- Kovács Éva: Identitás és etnicitás Kelet-Közép-Európában. In: Fedinec Csilla (szerk.): *Társadalmi önismeret és nemzeti önazonosság Közép-Európában*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2002. 7–22.

- Kovács Éva (szerk.): *A gazdasági átmenet etnikai tájképei.* Budapest, Teleki László Alapítvány, 2004.
- Kovács Nóra: *Szállítható örökség. Magyar identitásteremtés Argentínában (1999-2001).* Budapest, MTA Kisebbségkutató Intézet – Gondolat Kiadó, 2009.
- Köncei Csilla: *Kulturális identitás, rítus és reprezentáció a Brassó megyei Háromfaluban. A borica.* Kolozsvár, Kriterion – Kriza János Néprajzi Társaság, 2009.
- Kunt Ernő – Szarvas Zsuzsa (szerk.): *A komplex kultúrakutatás dilemmái a mai Magyarországon: az antropológiai megközelítés esélyei.* Miskolc, KVAT Füzetek I., 1993.
- Kunt Ernő – Szabadfalvi József – Viga Gyula (szerk.): *Interetnikus kapcsolatok Északkelet-Magyarországon.* Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 1984.
- Kürti László: Interetnikus kapcsolatok: elméleti kérdések és problémák a kulturális antropológia köréből. In: Katona Judit – Viga Gyula: *Az interetnikus kapcsolatok kutatásának újabb eredményei.* Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 1996. 39–57.
- Kürti, László: *The Remote Borderland: Transylvania in the Hungarian Imagination.* New York, State University of New York Press, 2001.
- L. Juhász Ilona: „Fába róva, földbe ütve,” *A kopjafák/emlékoszlopok mint a szimbolikus térfoglalás eszközei a szlovákiai magyaroknál.* Somorja–Dunaszerdahely, Lilium Aurum, 2005.
- Laihonen, Petteri: A romániai bánági (bánáti) tolerancia és többnyelvűség a nyelvi ideológiák tükrében. In: Kovács Nóra – Osvát Anna – Szarka László (szerk.): *Tér és terep. Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből III.* [Az MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézetének Évkönyve III.] Budapest, Akadémiai Kiadó, 2004. 81-97.
- Lajos Veronika: A nemzeti eszme és a moldvai csángók életvilága: „Románosító” és „magyarosító” csángó életpályák. In: Bárdi

- Nándor – Tóth Ágnes (szerk.): *Egyén és közösség: Tanulmányok*. Zenta, Vajdasági Magyar Művelődési Intézet, 2012. 411-430.
- Linz, Juan J.: Nemzetépítés és államépítés. In: Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek (szöveggyűjtemény)*. Budapest, Rejtjel Kiadó, 2004. 277-297.
- Liszka József: *Populáris Kultúra* [Magyarok Szlovákiában 6.] Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2011
- Löfgren, Orvar: A nemzeti kultúra problémái svéd és magyar példákön szemlélve. In: *Janus*, 1989, 1. 13–28.
- Magyar Zoltán: *Szent László a magyar néphagyományban*. Budapest, Osiris Könyvkiadó, 1998.
- Magyar Zoltán: *Szent István a néphagyományban*. Budapest, Osiris Könyvkiadó, 2000.
- Magyar Zoltán: *Rákóczi a néphagyományban*. Budapest, Osiris Könyvkiadó, 2000.
- Marcus, George: Ethnography In/Of the World System: the Emergence of Multi-sited Ethnography. In: *Annual Review of Anthropology*, 1995, 95–117.
- Mikos Éva: *Árpád pajzsa. A magyar honfoglalás-hagyomány megszerkesztése és népszerűsítése a XVIII–XIX. században*. Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet – PTE Néprajz Kulturális Antropológia Tanszék – L'Harmattan, 2010.
- Mohay Tamás: Adatok és szempontok a romániai magyar néprajzi kutatás tizenkét évéhez. In: Tánzos Vilmos – Tőkés Gyöngyvér: *Tizenkét év. Összefoglaló tanulmányok az erdélyi magyar tudományos kutatások 1990-2001 közötti eredményeiről*. III. kötet. [Sapientia Könyvek] Kolozsvár, Scientia Kiadó, 2002. 37–64.
- Mohay Tamás: *A csíksomlyói pünkösdi búcsújárás. Történet, eredet, hagyomány*. Budapest, Nyitott Könyv - L'Harmattan, 2009.
- Niedermüller Péter: Paraszti kultúra, városi kultúra, nemzeti kultúra. Antropológiai megjegyzések. In: *Janus*, 1989, 1. 75-86.

- Niedermüller Péter: A magyar folklór szövegbázisának megkonstruálása a 19. században. In: Hofer Tamás (szerk.): *Népi kultúra és nemzetudat. Tanulmánygyűjtemény.* Budapest, Magyarországtudató Intézet, 1991, 15–23.
- Niedermüller Péter: Empirikus kultúrakutatás avagy az antropológia esélyei Kelete-Európában. In: Kunt Ernő – Szarvas Zsuzsa (szerk.): *A komplex kultúrakutatás dilemmái a mai Magyarországon: az antropológiai megközelítés esélyei.* Miskolc: KVAT Füzetek I., 1993. 10-40.
- Niedermüller Péter: Transznacionalizmus: elméletek, mítoszok, valóságok. In: Kovács Nóra – Osvát Anna – Szarka László (szerk.): *Etnikai identitás, politikai lojalitás: nemzeti és állampolgári kötődések.* Budapest, Balassi Kiadó, [Tér és terep. Az MTA Etnikai–nemzeti Kisebbségkutató Intézet évkönyve 4.], 2005. 52–66.
- Oláh Sándor: Magyar görög katolikus „románok”. In: *Regio*, 1993, 2. 99–120.
- Oláh Sándor: Életformaváltás a Székelyföldön a szocializmus korszakában. In: Bodó Julianna – Oláh Sándor (szerk.): *Elmentünk? Székelyföldi életutak.* Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó, 1996. 5–32.
- Oláh Sándor: Változatok rituális térteremtésre. In: Bodó Julianna (szerk.): *Miénk a tér? Szimbolikus térhasználat a székelyföldi régióban.* [Helyzet Könyvek] Csíkszereda, Pro-Print, 2000. 106–122.
- Oláh Sándor: *Kivizsgálás. Írások az állam és a társadalom viszonyáról a Székelyföldön, 1940-1989.* Csíkszereda, Pro-Print, 2008.
- Ozsváth Imola (szerk.): *Néptanítók. Életpályák és élettörténetek.* Kolozsvár, Scientia Kiadó, 2008.
- Paládi-Kovács Attila: *Tárgyunk az időben. Néprajzi kihívások és válaszok.* Debrecen, Ethnica, 2002.
- Papp Richárd: *Etnikus vallások a Vajdaságban? Kisebbségi léthelyzetek kulturális antropológiai értelmezései.* Budapest,

- Gondolat – MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2003.
- Papp Richárd: Rítus és nemzet. In: Kovács Nóra - Szarka László (szerk.): *Tér és terep: Tanulmányok az etnicitás és az identitás kérdésköréből II.* [Az MTA Kisebbségkutató Intézetének évkönyve 2.] Budapest, Akadémiai Kiadó, 2003, 7–20.
- Papp Richárd: A „déli végek” népe: nemzetudat és többes kötődések a Vajdaságban élő magyarok körében december 5-e tükrében. In: Kovács Nóra- Osvát Anna- Szarka László (szerk.): *Etnikai identitás, politikai lojalitás: nemzeti és állampolgári kötődések.* Budapest, Balassi Kiadó, 2005, 296–317.
- Papp Z. Attila (szerk.): *Beszédből világ. Elemzések, adatok amerikai magyarokról.* Budapest, Magyar Külügyi Intézet, 2008. [Regio Könyvek]
- Peti Lehel: A csángómentés szerkezete és hatásai az identitásépítési stratégiákra. In: Jakab Albert Zsolt – Szabó Á. Töhötöm (szerk.): *Lenyomatok 5. Fiatal kutatók a népi kultúráról.* Kriza János Néprajzi Társaság, 2006. 129–155.
- Peti, Lehel – Tánczos, Vilmos (ed.): *Languages Use, Attitudes, Strategies. Linguistic Identity and Ethnicity in the Moldavian Csángó Villages.* Cluj-Napoca, Editura Institutului pentru Studiarea Problemelor Minorităților Naționale, 2012.
- Plainer Zsuzsa: 1848 emlékezete egy helyi társadalomban. Nagyvárad, 1998. március 15. In: *Regio*, 2001, 1. 92-110.
- Plainer Zsuzsa: Akik felrezzentették a kávénénikéket - a romániai magyar kulturális elit szerepe a kisebbségi társadalom alakításában az 1920-as években. In: T. Szabó Levente - Virginás Andrea (szerk.): *RODOSZ-TANULMÁNYOK.* Kolozsvár, Kriterion, 2004. 59-66.
- Pócs Éva (szerk.): *„Vannak csodák, csak észre kell venni.” Helyi vallás, néphit és vallásos folklór Gyimesben I.* [Studia Ethnologica Hungarica VIII.] Budapest, L'Harmattan – PTE Néprajz Tanszék, 2008.

- Povedák István: Atillától a Szívcsakraig: Posztmodern zarándoklatok. In: Pilipkó Erzsébet (szerk.): *Népi vallásosság a Kárpát-Medencében 8.* Veszprém, Laczkó Dezső Múzeum, 2013, 131–147.
- Pozsony Ferenc: *A moldvai csángó magyarok.* Budapest, Gondolat Kiadó – Európai Folklór Intézet, 2005.
- Pozsony Ferenc: Magyarok, románok és cigányok a háromszéki Zabolán. In: Bakó Boglárka (szerk.): *Lokális világok. Együttélés a Kárpát-medencében.* Budapest, MTA Társadalomkutató Központ, 2003. 109–138.
- Prónai Csaba: A migráció antropológiai megközelítése. In: Kézdi Nagy Géza (szerk.): *A magyar kulturális antropológia története.* Budapest, Nyitott Könyvműhely Kiadó, 2008. 503–521.
- Pusztai Bertalan: Öndefiníció a társadalmi térben: Központi 'narratívák' a magyar görög katolikus diskurzusban. In: Kozma István – Papp Richárd (szerk.): *Etnikai kölcsönhatások és konfliktusok a Kárpát-medencében. Válogatás a Változások a Kárpát-medence etnikai tér- és identitásstruktúrájában című konferencia előadásaiból.* Budapest, Gondolat - MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet, 2004. 206–221.
- Pusztai Bertalan: Discursive Tactics and Political Identity: Shaping Hungarian Greek Catholic Identity at the Turn of the Nineteenth and Twentieth Centuries. In: *National Identities*, 2005. 2. 117–131.
- Pusztai Bertalan: A nemzeti és turisztikai táj kapcsolata: Turizmuszemiótikai megfontolások a látványosság és a táj jelentésének konstrukciójáról. In: *Tabula*, 2010, 13. 3–18.
- Pusztai Bertalan – Jaksa Helga: Discourses from the Banat. Lives, Remembrance, Communication. In: P. Hannonen – B. Lönnqvist – G. Barna (ed.): *Ethnic minorities and power.* Helsinki, Fonda, 2001. 186–195.
- Sándor Klára: *Nyelvrokonság és hunhagyomány. Rénszarvas vagy csodaszarvas?* Budapest, Typotext, 2011.
- Sándor Klára: *A székelly írás nyomában.* Budapest, Typotext, 2014.

- Selmeczi Kovács Attila: *Nemzeti jelképek a magyar népművészetben*. Budapest, Cser Kiadó, 2014.
- Schenk, Annemie: *Familie und Wohnen in Stolzenburg. Eine Untersuchung bei Sachsen und Rumänen in einem siebenbürgischen Dorf*. [Studia Transylvanica; 10] Köln, Wien, Böhlau Verlag, 1984.
- Schenk, Annemie – Weber-Kellermann, Ingeborg: *Interethnik und sozialer Wandel in einem mehrsprachigen Dorf des rumänischen Banats*. [Marburger Studien zur vergleichenden Ethnosoziologie; 3] Marburg, Studienkreis für Europäische Ethnologie, 1973.
- Sinkó Katalin: Az Alföld és az alföldi pásztorok felfedezése a külföldi és hazai képzőművészetben. In: *Ethnographia*, 1989, 1-4. 121-154.
- Somogyvári Gergő (rendező): *Riksaláz*. Színes, magyar dokumentumfilm, 2012, 55 perc
- Smith, Anthony D.: A nacionalizmus és a történészek. In: Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek (szöveggyűjtemény)*. Budapest, Rejtjel Kiadó, 2004. 21-42.
- Szabó Árpád Töhötöm: *Gazdasági adaptáció és etnicitás: gazdaság, vidékiség és integráció egy erdélyi térségben*. Kolozsvár, Editura ISPMN – Kriza János Néprajzi Társaság, 2013.
- Szarka László – Tóth Károly (szerk.): *Alsó- és Felsőszeli a 20. században I. Társadalomrajz két magyarlakta településről Szlovákiában*. [Lokális és regionális monográfiák 6.] Somorja-Komárom, Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2010.
- T. Szabó Levente: Erdélyiség képzetek (és regionális történetek) a 19. század közepén. In: Uő: *A tér képei: tér, irodalom, társadalom*. Kolozsvár, KOMP-Press-Korunk, 2008. 13–99.
- T. Szabó Levente: „Erdély népei” A tér ideológiai és Erdély képei az intézményesülő erdélyi turisztikai mozgalomban. In Uő: *A tér képei: tér, irodalom, társadalom*. Kolozsvár, KOMP-Press-Korunk, 2008. 100–193.

- Tánczos Vilmos: *Keletnek megnyílt kapuja. Néprajzi esszék.* [Ariadné Könyvek] Kolozsvár, KOM-PRESS – Korunk Baráti Társaság, 1996.
- Toma Stefánia: A túlsordult teli pohár és az etnikai konfliktusok esete Romániában. In: *Pro Minoritate*, 2011, 3. 123-143.
- Trencsényi Balázs: *A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában.* Budapest, Argumentum Kiadó – Bibó István Szellemi Műhely, 2011.
- Vass Erika: *A búcsú és a búcsújárás mint rituális dráma.* Budapest, MTA Könyvtár – Lexika Kiadó, 2009.
- Verdery, Katherine (1983): *Transsylvania Villagers: Three Centuries of Political, Economic, and Ethnic Change.* Berkeley, University of California Press, 1983.
- Verebélyi Kincső – Voigt Vilmos (szerk.): *Az újrarajzolt nép. Hermann Bausinger válogatott tanulmányai. Fordításgyűjtemény.* Budapest, ELTE-Bölcsészettudományi Kar, 1983.
- Vetési László: Szórványstratégia – nemzetstratégia. Tervezet a romániai szórványmagyarok közösségépítéséhez és kisközösségi rehabilitációjához. In: *Magyar Kisebbség*, 2000, 2. 172–214.
- Voigt Vilmos: "Nem vagyunk mink (rablók) Szent István szolgái." *2000 Irodalmi és társadalmi havi lap*, 2001, 2. 49–61.
- Vörös Gabriella: A szakrális, a nemzeti közösség és az egzotikum élménye. A magyarországiak részvételének motivációjáról a csíksomlyói pünkösdi búcsúban. In: Feischmidt Margit (szerk.): *Erdély (de)konstrukciók.* Budapest-Pécs, Néprajzi Múzeum – PTE Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 2005. 69-84.
- Weber, Eugen: *Peasants into Frenchmen. The Modernization of Rural France, 1870-1914.* Stanford, Stanford University Press, 1976.
- Weber-Kellermann, Ingeborg – Bimmer, Andreas C.: *Einführung in die Volkskunde/Europäische Ethnologie. Eine Wissenschaftsgeschichte.* Stuttgart, J. B. Metzlersche Verlagsbuchhandlung, 1985.

Wimmer, Andreas – Schiller, Nina Glick: Módszertani nacionalizmus és azon túl: nemzetállam-építés, migráció és társadalomtudományok. In: *Magyar Kisebbség*, 2005, 3-4. 164–210.

Zakariás Ildikó: A jótékonyosság nemzetiesítése iskolai programokban. In: Feischmidt Margit-Glózer Rita – Ilyés Zoltán – Kasznár Veronika Katalin – Zakariás Ildikó: *Nemzet a mindennapokban. Az újnacionalizmus populáris kultúrája*. Budapest, L'Harmattan - MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont, 2014. 341–369.